

ДРАМА НА 3 ДІЇ, 11 КАРТИН З ПРОЛОГОМ ТА ЕПІЛОГОМ

Дійові особи:

Безсмертний Марко Трохимович.

Безсмертна Ганна — його мати.

Тетянка — його дочка.

Задніпровський Григорій Стратонович.

Степанида — його зведена сестра.

Євмен Дибенко — конюх

Іван Гайшук — конюх

Безбородько Антін.

Борис енка — перший секретар райкому.

Кисіль.

Броварник — голова сусіднього колгоспу.

Отець Хрисантій.

Мавра Покритченко — колгоспниця.

Іванко — її сип.

Хведько— хлопчик.

Гордієнко Зіновій — пасічник.

Гордієнчиха — його дружина.

Тримайвода Василь — колгоспник.

Тримайвода Варка— його дружина.

Бойчук Ольга— колгоспниця.

Куценко.

Шавула — завгосп.

Мамура — комірник.

Чорноволенко — слідчий,

Наглядач.

Попілуйко.

Черниця.

Чорт.

Секретарка.

Члени бюро райкому,

В пролозі:

Бог.

Святий Петро.

Смерть.

Оленка — дружина Безсмертного.

1-й поранений.

2-й поранений.

3-й поранений.

Санітар.

Медична сестра.

Полковник.

Чоловіки, жінки, діти.

Дія відбувається на Україні в 40—50-х роках.

ПРОЛОГ

Розпорюючи темряву, землю і воду, біля ріки шаленіє бій. Вищить, завиває, скрегоче і лязгав невидиме залізо, кричать, командують і стогнуть люди, болісно іржуть поранені коні. Угору звивається Клапоть підпаленого неба, в його одсвіті окреслюється ветха, з роз'верженими і скаліченими склепіннями сільська церковка. Ось угорі Жар-птицями

промчали "катюші", у церкві захиталися свічі й боги. Тут біля апостолів і святих лежать і сидять поранені воїни. Сивий бог-отець з полупаною землею в руці сумно дивиться на солдата, якому сестра забинтовує голову. Біля молодцюватого Георгія Побідоносця лежить непритомний, а пов'язкою на очах Марко Безсмертний. Літній санітар намагається стягти а нього чоботи.

1-й поранений (марячи). "Нарцис"! "Нарцис"! Я "Лілея"! Як чути?

2-й поранений (прислухаючись до бою). Тепер чути! Не тільки нам, а й богу-отцю, богу-сину й духу Святому. А вони слухають і мовчать.

3-й поранений. Теж мають роботу: відділяють душі від тіла.

1-й поранений. "Нарцис"! "Нарцис"! Я "Лілея"!..

3-й поранений. Та замовкни ти з усіма своїми квіточками. Теж мені "Нарцис" знайшовся.

Санітар (стягаючи чоботи з Безсмертного). Товаришу поранений, не вольнуйтеся! Живі квіти ніколи не заважають у житті.

3-й поранений. Так то живі...

Санітар. А хто вам заважає бачити їх живими? От він говорить "Нарцис", а ви, конешно, й уявіть собі нарциса, як він гарячим весняним оком дивиться на вас, ще й сльозинку тримає в собі, наче поранений.

3-й поранений (посміхнувся). Фантазія!

Санітар. Ні, точка зрення! (Знявши чоботи з пораненого). Ви тільки погляньте! У нього замість онучі есесівський прапор!

Безсмертний (наче відповідаючи санітару). Топчу фашизм, топчу кривду!

Санітар (з роздертим прапором у руках). Везе ж людям! Я за цей прапор орденюк відхопив би, а він... Чудило... Сестричко, може, йому ще дати снотворного?

Сестра заперечливо похитала головою.

3-й поранений (дивуючись). Ніби він іще живе?

Санітар. Дихає... О! Навіть співати збирається...

3-й поранений (махає рукою). Та що ти?..

Над церквою знову пролітають "катюші", а в церкві тихо-тихо забриніла Маркова пісня.

Безсмертний (співає).

Ой не знав козак... та не знав Супрун,

А як славоньки зажити,

Гей, зібрав військо... славне запорізьке

Та й пішов він... орду бити...

Пісню підхоплюють бійці, вона підіймається над біснуванням битви, натхненними стають обличчя поранених, і наче веселішають мальовані боги. Коли стихав останній звук, третій поранений зачудовано поглядав на Марка і махав рукою.

З-й поранений. Фантазія! (Присовується ближче до Марка і, вивчаючи, дивиться на його забинтоване обличчя, потім зітхає).

Безсмертний ворухнувся.

Марку, ти живий? .

Безсмертний. Хіба не бачиш?

З-й поранений. Я-то бачу... А як ти?..

Безсмертний. Я?.. Я пам'яттю бачу.

З-й поранений. Пам'яттю! І що ти бачиш?

Безсмертний. Що?..

Темніє. Наче з глибини років, обізвалася пісня:

Шкода, мамцю, шкода

Вишневого цвіту,

Що розвіяв вітер

По всім білим світу.

До Марка наближається образ його дружини Олени.

Олено! Оленко!.. Дружино моя... Де ж ти взялася?

Олена. Я йшла до тебе, ішла крізь неволю, крізь фронти, крізь колючий дріт, крізь мотки Бруно...

Безсмертний. І тебе не вбили?

Олена. Ні... Мене повісили... Ти плачеш, Марку?

Безсмертний. Не знаю... Бо я не знаю, чи є в мене очі, чи є в мене сльози.

Олена. Ти не можеш не бачити, Марку... Ти зрячий, ти зрячий, Марку. Повір мені!

В нелюдській напрузі підводиться земний воїн, торкається рукою пов'язки і падає біля небесного воїна, що прохромлює списом змія. В церкву рвучко входить молодий русявочубий полковник. За його плечима в багряному кипінні ворушиться накидка неба, по ній туманними жар-птицями пролітають "катюші".

Полковник. Тут Марко Безсмертний?

2-й поранений. Тут усі безсмертні.

Полковник. Вірно, вояче. Тут усі безсмертні.

Сестра (тихо, до полковника), У мене Марко Безсмертний.

Полковник. Де він?

Сестра. Ондечки, поруч з Георгієм Побідоноспем лежить.

Підходять до Марка Безсмертного, схиляються над ним.

Полковник. Чи живий?

Сестра (сумно). Здається, душа прощається з тілом... (Бере Маркову руку, прислухається до пульсу).

Виразно чути, як стихав пульс.

Темніє. Гойднулась церковиця, гойднулося небо над нею, ближче до нього почали підійматися з поширеними очима святі і апостоли, стрімка блакить розмиває, затоплює їх і починає роїтися зорями, і вже на фоні зірок окреслюються високі райські ворота; над ними слов'янською в'яззю написано: "Вхід до раю. Прийомні дні — понеділок, середа, п'ятниця від третьої до п'ятої години". Біля брами раю з ключами за поясом і ліхтарем "летюча миша" в руці стоїть святий Петро, прислухаючись до відгомону бою на землі.

Святий Петро (наспівує щедрівку),

А за нами татари,

Як ті чорні хмари,

Славен я син.

А за нами турки,

Як із неба кульки, Славен я син.

А я скочив —

Дунай перескочив, Славен я син.

Хтось тричі стукає у райські ворота.

Чия душа проситься до раю?

Голос Безсмертного. Солдатська.

(Підіймаючи ліхтар). А-а-а... Це ти, Марку? Значить, на святий хліб переходиш?.. (Відмикає замок і навстіж відчиняє ворота).

З'являється Безсмертний.

Безсмертний (ледве тримаючись на костурах). Чого ж на святий? Я знаю тільки один хліб — насущний. (Дивуючись, оглядається довкола, прислухається до небесної тиші). Ніби може бути так тихо на землі?

Святий Петро (знову прислухається до бою і тицяє пальцем вниз). На землі, сину мій, не може... Ти в раю!

Безсмертний (сміється). Жартуєте, діду!.. Хоча тут справді, наче в раю.

Світлішає. В легенькому тумані видніється ранковий райсад. Понад райською стежиною, що дуже схожа на наші земні стежки, квітує висока гречка, у ній стоять кілька дуплянок і рамочних вуликів. Біля соняшників, що розкривають вії, а ранкою в руках зупинився бог-отець. Коли б над його сивиною не було німба, він зійшов би за колгосвного діда-пасічника. Бог уважно розглядав рамку, далі садівничим ножом зрізав роввухлі гулі трутнівки і невдовоявно похитує головою.

Бог. Навіть у раю не виводяться трутні. Дива, та й годі!

Святий Петро підводить до Бога Марка Безсмертного. Солдат вражено дивиться на пасічника, проводить рукою по чолі.

Ну, Марку, так ти хоч тепер віриш, що є і пекло, і рай, і Бог?

Безсмертний (посміхається). Ні, не вірю.

Бог. І не віриш, що перед тобою стоїть Бог-отець?

Безсмертний. Діду Євмене, ну нащо ці жарти?

Бог. Який я тобі дід Євмен?

Безсмертний. Хіба ж ви не Євмен Дибенко з нашого села?

Бог. Сказав тобі: я Бог, значить — Бог!

Безсмертний (беззвучно сміється). Багато хто тепер у боги і божки пнеться, та мало чого виходить із цього...

Хтось настирливо стукає у райські ворота. Бог і святий Петро прислухаються.

Святий Петро. Хто це так безбожно тарабанить?

Голос. Це я, Антін Безбородько, голова колгоспу. Не пізнали, практично?

Святий Петро. Чого ти ломишся у святі ворота? Безбородько. О! Чого? Ще й питаєте... Пустіть і мене, практично, до раю.

Святий Петро. Ніяк не можу...

Безбородько. А чого Марка пустили? Хіба я гірший за нього?

Святий Петро. Хто обкрадає дух людський, не достойний ні людського, ні райського порога.

Безбородько. Що там дух, коли головне — бдітьність! А Марко — ліберал. Ось дайте мені хоч клапоть білого паперу, то побачите, як він вчорніє...

Святий Петро. Геть звідсіля, ябеднику!

Безбородько. Та й Марка наженить із раю, бо, коли робити по правді, ніякий голова колгоспу не має права жити між зірками.

Святий Петро. Чому ж?

Безбородько. Бо така ситуація: ві доводиться хитрувати між планом людям — не виконаю план, виконаю людям.

Святий Петро. І що ж ти робиш?

Безбородько. План виковую, а людям обіцяю! А як у вас?

Святий Петро. Небо не ділиться досвідом з землею! (Махнув ліхтарем, і за Безбородьком аж загуркотіло).

Бог (до Марка). То тепер віриш, що ти в святому раю?

Безсмертний (тре чоло, бажаючи відігнати видіння). Ні, і тепер не вірю.

Бог. А що зробити, щоб повірив?

Безсмертний. Що? (Замислюється). Коли не дурманите мене, то пошліть справжню благодать на нашу землю.

Бог. Якої ж ти хочеш благодаті?

Безсмертний. Ви недолюдів, що промишляють смертю, злобою і доносом, пошліть живими в пекло; душеубогих, криводушних і пихатих зніміть з держительських постів; усім же людям на землі дайте спокій, і мир, і сердечну доброту, а нашому селянину пошліть тихі та вчасні дощі і всюди таке начальство, яке, окрім планів, розумів і землю, і людську душу і не вибиває з неї останні грами... Це максимум-прохання, боже, а мінімум — ниспошліть рибалкам чесним завжди влов і терплячих жінок.

Бог (потягнувся рукою до потилиці). Багато загадав ти, Марку.

Безсмертний (вже наче починає вірити, що знаходиться у раю). Так я ж не для себе прошу. Я заробив собі за всі труди шинелину на плечі, костури під пахви — і не журюся.

Бог. Тільки на це і зважаю, чоловіче. Тому ти повернешся знов на грішну землю. (Підходить до столика, на якому стоять з півдесятка телефонів, один із них із корбою — типу міжрайонних телефонів тридцятих років. Крутить корбу, підіймає трубку). Алло! Алло! Дівчинко, з'єднайте мене з евакогоспіталем нуль п'ятдесят сім шістдесят чотири дріб п'ять... Начальник евакогоспіталю? Питаєте, хто говорить? Той, хто зверху... (Ще й рукою показав). Велю вам виходити Марка Безсмертного, який смертю смерть поправ.

Безсмертний (здивовано до святого Петра). То я уже мертвим був?

Святий Петро. Я не знаю, чи ти й зараз живий.

Безсмертний (докірливо). А що ж ви, святі, знаєте? (Обернувшись, виходить за ворота раю).

І тут біля перехрестя двох доріг Безсмертного перепиняє Смерть.

Смерть. Стій, зупинись, Марку, на цю дорогу повертай...

Безсмертний. На твою, значить?

Смерть. На мою. Бо твоя дорога до смерті іде.

Безсмертний. Брешеш, костомахо, брешеш, як сусідський Рябко! Не вийшов мій час і дорога, бо я ще не наорався, не насіявся, не налюбувався землею.

Смерть (утомлено). А хіба тепер там є чим любитися? І що ти там лишив, окрім страждання?

Безсмертний. Окрім страждання, лишив я любов. Смерть. Оце сказав! Твоя ж перша любов утекла від тебе, другу — повісили. Кого ж ти любиш тепер?

Безсмертний. Я люблю росяні з туманцем світанки і голубі вечори, люблю перепілку у житі і жайворонка над житом, дитячий плач у хаті і дівочий сміх у полі, я люблю теплі людські руки і добрі очі, люблю розгонисті дороги і таємничі стежки, воркотання струмків і закоханих, люблю, як весною тумани розкривають сонце, а восени падають яблука і зорі... Я люблю чари молодості і роздуми зрілості...

Смерть (здивовано). А я, проживши стільки, й не знала, що так багато може бути любові... Марку, невже це правда?... Дивний ти чоловік. (Відступила на свою туманну дорогу, розтала).

А Марко, карбуючи кожен крок костурами, пішов тією дорогою, на якій чекали його золотоголові, обсіпані росами і бджолами соняшники.

КАРТИНА ПЕРША

Березневе перехрестя доріг. Спалене і настовбурчене кротовищами землянок село нагадує безплідний рельєф Місяця. Біля перехрестя на розхристаному подвір'ї стоїть самотнє напівобгоріле дерево, на ньому

свіжою прозеленню беруться живі гілки і чорніють мертві, одна, напівобпалена, повисла над землянкою Ганни Безсмертної. На тлі сплюндрованого села бовванів лише уціліла церква з похиленим хрестом. З глибини чути безтурботний хлоп'ячий спів: "Мы дойдем до города Чикаги через горы, реки и овраги. Шагом, шагом, шагом, братцы, шагом по долинам, рощам и оврагам". Співаючи, входить Хведько, хлопчак дванадцяти-тринадцяти років, за плечима у нього в'язка хмизу, за поясом сокира. На подвір'ї він зупиняється, скидав стареньку солдатську шапку, витирає чоло і, дивуючись, розмірковує.

Хведько. Ходиш ногами, робиш руками, а чого ж, питається у задачі, пріє лоб?

З'являється Задніпровський.

Задніпровський (непомітно підходить до Хведька). Бо він у тебе думає багато.

Хведько. Таке життя: тепер ніхто за тебе не подумав, тому і морщиться лоб у малого, як у старого.

Задніпровський. Ти, Хведю, філософ!

Хведько (не дивуючись). А в такий час і філософом можна стати: є над чим подумати чоловікові.

Задніпровський (згадав про своє). Таки є, навіть більше, аніж треба. Що тітка Ганна робить?

Хведько. Усі очі виплакала за своїм Марком. (Прислухаючись). О, дід Євмен із Безбородьком воює.

Голос діда Ємена: "Хіба ти головою думаєш? Ти нижчеспинням думаєш!"

Голос Безбородька: "За підрив мого авторитету і до білих ведмедів поїдеш!"

Голос іда Євмена: "А куди ж ти поїдеш за підрив моєї віри, правди і отечества? На курорт? Де ж твоя совість? Чи ти прогуляв її, як червінець, у пивній?"

Входять розлютовані дід Євмен і Безбородько.

Дід Євмен. Григорію Стратоновичу, що ж це робиться на світі? Він (тицьнув на Безбородька), знаєте, що хоче зробити? Побити захарчованих коней і їхнім м'ясом годувати свиней.

Задніпровський (вражено). Це правда?

Безбородько. О! І ви, практично, розширюєте очі. А чого? Як маємо на скотомогильник вивезти і коні, і свині, то хай залишаться хоч свині: вони проживуть на конині. Філософія проста.

Задніпровський. А ви думали, філософе, чим орати-сіяти будете? Свиньми?

Безбородько. Не треба, товариші, наперед бути песимістами. Наша робітничо-селянська держава нас не забуде — залізні коні пришле. Вони вівса не просять... (Оптимістично). Та й чого ви так журитесь за тими кіньми, все одно в комунізмі їх не буде.

Дід Євмен (вражено). А що ж там буде?

Безбородько. Один прогрес.

Дід Євмен. Брешеш.

Безбородько. Про прогрес?

Дід Євмен. Ні, про коні.

Безбородько. Аполітичний ви дід: кому, практично, потрібне в комунізмі кінське копито?

Дід Євмен. Іще раз брешеш! Бо що таке, як подумати, кінь? Це птиця на землі... Як лебідь у небі. Були коні за князів, були за королів, були за царів, будуть і за перших секретарів навіть світового ЦеКа. Для краси будуть. От як я політику розумію.

Безбородько. Деревня! Він уже до політики приліпив красу.

Задніпровський. А що — це гріх?

Безбородько. А ні? Бо що таке політика? Це різні міжнародності і всякі внутреності, це грандіозності і движенія. А що таке краса? Це — подивився оком, розмагнітився мечтанієм, ну, рукам те-се, практично,— та й будь здоров! Правильні мої слова?

Задніпровський. Який розум, такі й слова.

Безбородько (спалахнув, але стримав себе, враз бачимо іншого Безбородька). А чи знає дехто, що найчастіше лихо хапається за душі розумних? Коли не знає — навчимо, по-простому, по-сільському!

За лаштунками чути пісню:

Не в одної тьоті губи целовал,

Не в одного дядю с нальота стрелял.

Напідпитку, з мисливськими рушницями в руках входять Ма мур а і Шавула.

Шавула (до Безбородька).Благослови, голово, свою вірну гвардію на трудне діло...

Мамура. Конешно.

Задніпровський (з підозрою). Куди це вірна гвардія зібралась?

Шавула. Вам би не питати, нам не говорити... Ідем убивати коней. Усяку живність убивав на своєму віку, і навіть солов'їв, для інтересу, лише коней бог милував... А це... Економічна ситуація, як теоретично говорить сам товариш Кисіл.

Задніпровський (стишує голос до зловісного шеяоту). Якщо ви доторкнетесь до коней хоч пальцем, то останетесь без рук. Чули?

Мамура. Но-но, ваше партизанство вже закінчилось...

Задніпровський. Ви думаєте? (Блискавично зриває рушниці в плечей Шавули і Мамури). Та й пішли додому вечеряти!

Шавула (косуючи на Задніпровського і Безбородька). А й справді, ми ще того... не вечеряли.

Безбородько. Ідіть!

Шавула і Мамура виходять.

(До Хведька) І ти — а киш!

Хведько чмихнув і пішов до землянки.

То що ми будемо далі робити: битися чи миритися? Задніпровський.
Битися і коні рятувати.

Безбородько. Чим? Своїми пальцями?

Задніпровський. Головою.

Безбородько. Я вівса звідси не витрушу.

Задніпровський. То витрусить полову. Сьогодні вночі куди завезли
прядиво?

Безбородько (аж здригнувся). Прядиво? Та скільки тих грошей?.. Хіба
розгуляєшся на них?

Задніпровський. А я не про різні гулянки думаю.

Безбородько. Знову критика і ніякої перспективи.

Дід Євмен (з надією). Хочеш, Антоне, я намалюю тобі геройську
перспективу. В дамки можна вискочити з нею. Ех, ще й як можна!

Безбородько. Малюйте, але без художеств.

Дід Євмен. Малюю! Збудував ти на весь район князівський палац і
відділив себе від людей...

Безбородько. Бо тепер треба жити за девізомі "Мир палацам, війна
землянкам!"

Задніпровський. І це тоді, коли в селі навіть школи немає? (З
обуренням подивився на Безбородька, пішов).

Безбородько (навздогін йому). Школа — це вже надбудова, а житло і їжа — основа. Про це і в "Капіталі" пишеться.

Дід Євмен. А ти свій палац великодушно переведи на капітал, та й купи коням сіна, і не помилишся: і перед нами, і перед усіма, значить, гоголем впливеш, усім пір'ям заграєш, по всіх президіях і трибунах закрасуєшся, може, й у газети вскочиш...

Безбородько. Ет, це вже ідеалізм...

Дід Євмен. А що воно таке? Ідіотизм — знаю, ідеалізм — ні.

Безбородько. Ідеалізм— це пережиток. Ось, наприклад, ми за трактори, а ви за коні, значить, ви за ідеалізм...

Дід Євмен. Багато є розумних слів на світі, а дурні не переводяться.

Безбородько. Теж соображеніє! Хоч би, практично, при начальстві не казали цього.

Дід Євмен. Пропав ідеалізм — Антін в начальники пропхнувся. Тепер уже всі коні виздыхають. Хоч би ти далі не проліз.

Безбородько. А у вас і за це голова болить?

Дід Євмен. Вгадав — ще як болить! Бо що, по-моєму, начальство? Це мисль у голові і людяність у серці. А що по-твоєму? Це в голові комбінації, в кендюсі горілка, а замість серця — безвоздушне пространство. (Виходить).

З землянки до дровітні йде Хведько. Він починає рубати дрова і потихеньку наспівувати: "Шагом, шагом, шагом, братцы, шагом...". Наче луною віддалася пісня. Хведько розігнувся, почав прислухатися.

Наспівуючи ту саму пісню, а костурами під пахвами з'являється Марко Безсмертний, оглядається довкола. Хведько не вірить своїм очам, сокира випадав з його рук.

Безсмертний. Здоров, хлопче!

Хведько. Ой...

Безсмертний. Ти чого так дивишся на мене?

Хведько. Я?.. А ви... того, не Марко Безсмертний часом?

Безсмертний. Таки Марко Безсмертний.

Хведько. Але ж вас... убили...

Безсмертний. Убили?

Хведько. А ви хіба й не знаєте?..

Безсмертний (сміється). Трохи, але ти, бачу, більше знаєш...

Хведько (кидається до Безсмертного). Ой дядьку Марко...

Безсмертний. А ти не Хведько часом?

Хведько. Еге ж!..

Безсмертний. Хведю, дитинко... Як ти виріс...

Хведько. У війну теж ростуть люди... і їсти нічого, а ростуть.

Безсмертний. Хведю, а як моя мама, жива-здорова?

Хведько. Живі... Вже вас і не чекають...

Безсмертний (хвилюючись). Виходить, непроханим гостем буду?

Хведько. І не кажіть такого. Тепер непрохана гостя покидає вашу оселю.

Безсмертний. А про мою Тетянку нічого не чути?

Хведько. Десь у Германії, в неволі... Ходімо разом.

Безсмертний. Ходімо. (Костури затремтіли в руках, мало не впав).

Хведько (притримав його). Обережненько. Отак. "Шагом, шагом, шагом, братцы, шагом..."

Марко тихенько підхоплює пісню, і вони обоє наближаються до землянки. Марко зупиняється.

Чого ви?

Безсмертний. Сміливості не вистачає. (Витирає рукою чоло).

Хведько (розчаровано). Отакої! У газетах про вас такого писали, а ви...

Безсмертний. Ну, шагом, шагом, шагом, братцы, шагом...

Розчинилися двері землянки, по східцях підіймається Ганна Безсмертна.

Хведько. Бабо Ганно, ось гляньте, а ким я іду...

Безсмертна. Солдат на ніч проситься?

Безсмертний. Еге ж, і на ніч, і на день...

Безсмертна. Ой! Що це!.. Марку, невже ти... чи тінь твоя?

Безсмертний (тихо). Це я, мамо.

Безсмертна. Марку, дитино... А я ж на тебе похоронну одержала...

Безсмертний. Виходить, помилилася смерть,,,

Безсмертна. Ой Марку, це ж ти! (Падає на груди синові, руками водночас обіймає і притримує його), І рученьки твої, і очі твої, і навіть вуса твої.

Безсмертний. Усе, мамо, моє, тільки милиці чужіу

Безсмертна. А я вже за упокій твоєї душеньки правила, бо лежить твоя похоронна в землянці, як домовина.

Безсмертний. І де вона лежить?

Безсмертна. За образом Георгія Побідоносця. Кум Гервасій казав, щоб я її в конституцію поклала, а я за Георгія... бо і він, і ти душили Гітлера-зміюку. Правду кажу?

Безсмертний (сміючись). І як на це кум подивився?

Безсмертна. Сказав, що маси до чогось ще не доросли.

КАРТИНА ДРУГА

Землянка Ганни Безсмертної. В печі горить вогонь, коло застеленого і заставленого столу сидить Марко Безсмертний, біля нього примостився Хведько. Ганна Безсмертна, похитуючи головою, оглядає стіл.

Безсмертна. Ніби все приготувала: є картопля варена, і печена, і смажена, і так кусками, тільки хліба святого нема. Якби не картопля, сину, давно вищез би мужицький рід.

Безсмертний. Хліба не одержали?

Безсмертна. Хліб, навіть посівний, вивезли на план. А тепер будуть з плану возити на посів. Усе державі, людям і худобі буде робота. (Із-за Георгія Побідоносця дістає похоронну). І що робити, Марку, з оцим нещастям? Стільки воно мого здоров'я, моїх сліз вибрало... (Починав плакати).

Безсмертний. Не треба, мамо, не треба. Повернувся ж! А які у вас тепер очі? При цій електриці (показує на гільзу снаряда) ніяк не розберу.

Безсмертна. Хіба діти до наших очей придивляються? То тільки ми втішаємось очима дітей.

Безсмертний. Та інколи придивляємось. У вас були сині-сині, як рання весняна роса.

Безсмертна. І невже в мене справді були такі очі? А тепер стали сивими — роса війни виполоскала мій синій цвіт, найбільше цей папірець... Одна тільки жінка не повірила в твою похоронну.

Безсмертний. Що ж це за жінка?

Безсмертна. Така чорнявенька, худенька і вродливенька, нівроку їй. Учителює десь. Заглянула цими днями до нас, усе про тебе розпитувала. І молодість твою згадала...

Безсмертний. А як її звати?

Безсмертна. Як?.. От і пам'яті вигубилось, стара я вже, непотрібна...
(Дивиться на похоронну). Може, сину, спалимо її?

Безсмертний. А чого ж — хай щезає смерть!

Безсмертна підходить до печі, кидає похоронну в огонь, з острахом дивиться на нього. На поріг землянки стає Броварник.

Безсмертна (починає шептати). Іди, смерте, у дебрі, в болота, де люди не ходять, де півні не піють...

Броварник. Чаклуєте?

Безсмертний (радісно). Даниле Васильовичу! Яким вітром?

Броварник. Почув на станції, що ти живий, то й і примчав. Коні милом дорогу встелили. Здоров, Марку!

Чоломкаються.

Безсмертний. Здрастуйте, Соняшнику наш!

Безсмертна. Тю на тебе! Чого це ти чоловіка соняшником взиваєш?

Броварник (засміявся). Колись я, жінко добра, виступав прилюдно і на свою голову з високої трибуни заявив: "Товариші, що таке на даному етапі наш селянин? Це соняшник! Голова його тягнеться до сонця, а коріння в землю. І що йому потрібно для повного цвіту і щастя? Побільше сонця і пом'якше горобців, що наперед прицілились до кожної зернини". Ну, тоді одразу знайшлися горобці на мою голову. Але якось обійшлося, а

мене після цього люди прозвали Соняшником... Не вкоротили, Марку, голову?

Безсмертний. Тільки до неї і не добрались.

Броварник. То тепер ми доберемося.

Безсмертна. І що ви говорите?

Броварник. Бо поставимо Марка головою, а тоді всяке почне добиратися до його голови... по своїй знаю... Ну, що тобі, Марку, треба зараз для повного щастя?

Безсмертний. Для повного? А допоможете?

Броварник. Постараюсь.

Безсмертний. Щоб ви дали сіна для наших коней.

Броварник. Проворний який!

Безсмертний. Дасте?

Броварник. Не дам.

Безсмертний. Жалієте?

Броварник. А може, в мене немає?

Безсмертний. Тоді б не просив. Стіжки ж у вас над річкою ще стоять?

Броварник. Уже й побачив?

Безсмертний. Чуже скоріше бачиш і лічиш... Пожалійте наші коні, як не жалієте мене.

Броварник. О... о! Зашкварчав, як сало на вогні... Хочеш бути сватом? Давай руку! (Б'є Марка по руці). Де вже моє не пропадало! Я тобі даю сіна, а ти даєш Безбородькові коліном під сідало і стаєш головою! По руках?

Безсмертний. З костурами?

Броварник. Він ще й задається, ціну собі набиває! Давай слово, коли люди просять.

Безсмертна. Та що ви, чоловіче добрий! Хай він хоч на ніженьки стане...

Броварник. Ми поставимо, ми й звалимо — все в наших руках! (Знову б'є Марка до руці). Домовились! Я привожу сіно на стайню, а ти йдеш на головування! Спасибі, що уважив старому.

Безсмертний (сміється). Як був, так і залишився партизаном.

Броварник. Еге ж, у регулярній армії мені було б важче. Бо яка тактика партизана? Можна вдарити, можна й утекти.

Безсмертний. Так ви більше втікали?

Броварник (задумався). Всього було, всього... Життя!

В землянку з хлібом, закоркованими кукурудзяними качанами пляшками входять Василь Тримайпода, Іван Гаїшук, пасічник Гордієнко, Гордієпчсха, Мавра, Шавула, вони вітаються з Марком.

Гордієнко. Здоров, синку! Хвалити долю, живим ввернувся в свої хороми.

Гордієнчиха. Хороми! Чи не тю на тебе!

Безсмертний. Здоровенькі були, дядьку Зінодобривечір, тітко Христе. Як ви там? (Цілує її).

Гордієнчиха (зняковівши, витирає .руку об спідэ). І не питай, дитино. Як люди, так і ми. взсмертний (до Гайшука). А як ти, Іване?

Гайшук. Ет...

Безсмертний. Одвоювався? Байшук. Та...

Шавула. Ми всі так взволновані, так взволновані, и навіть смерть підманув. айшук (зневажливо). Говори... езсмертний. А як ти, Мавро, живеш?

Мавра. Я не живу... тільки мої сльози живуть... (Заплакала).

Гордієнчиха пригорнула Мавру, щось заспокійливо зашепотіла.

Безсмертна. Призволяйтесь, люди добрі, що колгосп і свій город послав.

Гордієнко. Твоє здоров'я, Марку!.. Ти чого так деликатничаєш?

Безсмертний. Медицина підрізала мені середину, то тепер їм, як горобець, і п'ю наперстками.

Шавула. На сьогоднішній день вигідно тебе підрізали, бо що тепер головне у житті?..

Тримайвода (насмішкувато). План виконання і план здачі.

Шавула. А ти, голубе сиз, уже й проти планів націлився?.. Знаю твою вовчу думку. Чи не скаже тобі за це дехто: "А подати сюди Тяпкіна і Ляпкіна!"?

Безсмертний. Чого ви, Мироне, людей страхаєте?

Шавула. Не страхаю, а піклуюсь, щоб розумнішими були, щоб, к приміру, за його язик у селі не відповідало підспиння в районі. (П'є). Не дурний видумав: говори, та поглядай і на передні, і на задні колеса...

Броварник. Ти вже скоро не те що говорити, думати не даси.

Шавула. Робити треба, а не думати.

На останні слова входять Кисіль, Безбородько і Мамура. Гайшук, побачивши Киселя, спохмурнів, вихилив чарку,

Безбородько. Правильно, Мироне! Правильно і політичне! З приїздом тебе, господарє-хазяїне! (Вітавться з Марком).

Безсмертний (стримано). Спасибі.

Безбородько. Спасибі — не відбудеш! От як у житті буває, товариші! На чоловіка похоронна прийшла, сльози ллються у матері, в рідні, а він потихеньку-помаленьку повертається додому, і ми (кивнув на Киселя) одразу знаходимо йому тиху й спокійну роботу — бібліотекарем аж у райцентрі. Сиди тепер, чоловіче, за книжками і підвищуй ідейність! О! Ну, як придумано?

Броварник (сміється). Здорово, Антоне! І чого ти так швидко взявся Маркову ідейність підвищувати? Боїшся з печаткою розлучитись?

Кисіль. Ну, що ви! Печатка в кишені — це тривога на серці!

Безбородько. І чого ти на мою печатку зазіхаєш, коли сам з такою ходиш?

Входить дід Євмен. Безсмертний весело примружився, згадавши видіння, поглянув угору.

Дід Євмен. Не з такою, голубчику, не з такою! Бачили ми твою печатку і на столі, і під столом, а пахне вона не так чорнилом, як самогоном. Уваж людям — здай її Маркові...

Безсмертна. Чого ти, єретичний дід, печаткою страхаєш мого сина? Краще сідай і їж мовчки! Вже маєш одного голову.

Дід Євмен. Безбородька? Та цей же правитель пустить нас із торбами старцювати.

Кисіль (несхвальне похитав головою). Війна завжди розв'язує язики, анархізм і вільнодумство.

Шавула. Так-так-так. Тут уже й проти державних планів деякі типи виступали.

Кисіль. Що?! Значить, дехто, ковтнувши лібералізму, сьогодні переглядає плани, завтра він може зажадати ревізії економічної політики, а післязавтра докотитись до Сибіру?

Безсмертний. Чого це ви, коли ми нестримно котимось до Берліна, Сибіром страхаєте?

Кисіль. Бо в нас, голубчику, без страху менше хліба вродить. У нас хліб не просто заготовляється, здається, а за хліб іде боротьба. А боротьба вимагає не реверансів, а й довбні. Така, служивий, філософія.

Безсмертний (гнівno). Вона вже нам вродила тисяча дев'ятсот тридцять сьомий рік.

Кисіль (зловісна). Он як? Ось де ми зішлися на одній стежці з буржуазним націоналізмом, міжнародною реакцією, жовтою пресою і...

Безсмертний (підказує). Черчіллями...

Всі засміялися.

Кведько (з дитячою наївністю до Киселя). І чого ви, дядю, ніколи не посміхнетесь?

Броварник. На це часу не вистачає.

Гайшук (уже захмелівши, підходить до Киселя). Андроне Потаповичу, ви на питання без трибуни не відірвідаєте?

Кисіль (сердито). На які такі питання?

Гайшук. Ви не скажете, чого ми такі бідні? Кисіль. Хто це ми?

Гайшук. Селяни нашої округи, значить, з одного боку, і сільське господарство — з другого. Ну, а хто проміж ами крутиться — той якось іще живе.

Кисіль. Мовчи, вусе, коли бороду бриють... .

Гайшук. А я все одно скажу. То я вас завжди слув, плескав у долоні, а тепер ви послухайте мене... Біднаше сільське господарство і бідні ми з ним. А багатипід вашим чуйним керівництвом, надіюсь, не будемо, яка, Андроне Потаповичу, ваша програма? Роби, роби дядьку, та давай, та виконуй, та вивозь, та плати, та знов ори, і сій, і давай. На трибуні ви про все згадаєте: про реманент, і про корови, і про свині, і про кури, про вівці, тільки не про дядька. А він теж, по своїй іаідсталосгі, і їсти хоче, і почути добре слово хоче... Це я вам напідпитку правду кажу, а тверезим і правди не искажу. Чого ж ви не плещете мені?.. Я все життя чекаю оплесків...

Кисіль. Тепер дочекаєшся, голубчику, заплещемо, та так заплещемо!..

Гайшук. І з конюха скинете мене? І на мою посаду станете? Тоді ось вас мій батіжок! (Подає батіжок). Орудуйте, стьобайте ним худобу, коней, тільки не людей.

Кисіль. Я тебе... (Вискакує з землянки).

За ним вибігають Безбородько і Шавула.

Гайшук. Аплодисментів і тепер не вийшло...

Безсмертний. Налийте, люди добрі, по повній, щоб вік наш був довгий. Я хочу підняти цю чарку нікчемного самогону за людину, яка завжди вставала раніше сонця. Ви подивіться на її руки — які вони красиві з усіма шрамами, мозолями, зморшками і землею в них, бо ці руки орали, сіяли, косили і своїм хлібом годували не так свою сім'ю, як білий світ. Ви подивіться на її добрі і! лихі очі — які вони гарні, бо люблять і землю, і людину, і дітей, і тихі води і ненавидять злобу і зло. Ви подивіться на її плечі — не найкраща одежа, а найтяжче горе, нестатки і війна лягли на них і не вгнули їх. За тебе, Іване.

Гайшук (розгублено). Що ти, Марку... Я ніколи не був таким красивим. Я тільки хотів бути таким, але чогось не в ті списки попав — усе робили мене то елементом, то продуктом, а потім війна пройшла по моїх кісточках і став я гіршим...

Безсмертний. Ти кращий, ніж я сказав. Ти собі ціни не знаєш, а ми такими поставали, що по своїй і великості, і нікольству не дуже придивляємось до людей і не дуже шануємо ні себе, ні своїх... За тебе, Іване!

Дід Євмен. Що? Хіба не голова приїхав? Тому приймай, Марку, завдаток як голова. (Бережно витяг і подав Безсмертному якусь втемнілу книгу).

Безсмертний. Що це, діду?

Дід Євмен. Довоєнний список нашого села.

Входить нахмурений Безбородько, пальцем кличе Гайшука, але той заперечливо хитає головою, тоді Безбородько погрожує кулаком, а Гайшук простягає йому батога.

Пам'ятаєш?

Безсмертний. Пам'ятаю. (Обережно, обома руками бере книгу. Розгортає).

В землянці одразу став тихо. Повів минулих років пройшовся по всіх обличчях, згадалося, що нема вже на землі багатьох людей, які були в цих списках.

Антоненко Федот Володимирович...

Василь Тримайвода. Під Варшавою в танку згорів. Ордени
розплавивсь на грудях...

Безсмертний. Бакун Михайло Тимофійович...

Гордієнко. На Букринському плацдармі героєм став... Тепер командує
бригадою. Якщо захоче — в генерали вискочить.

Безсмертний. Вовк...

Дід Євмен. Був і залишився вовком. Утік, як поїдай, у безвість.
Утікаючи, проклинав долю. А хіба вона рвинна?

Безсмертний. Геращенко Максим...

Гордієнко. Зв'язківець. Пише, стільки розмотав і'зкабелю, що
вистачило б оперезати всю землю. Напевне, бреше. Безсмертний.
Дибенко Іван...

Дід Євген опустил голову. Важко підвівся сивоголовий Броварник.

Броварник. У високих Татрах закрив дота грудьми. Ті Словаки
поховали воїна, а пісня про нього живе.

І тієї миті вона, та пісня про воїна-героя, обізвалася звідкись згоди;
зажуреними дівочими голосами. Слідом за Броварником підвелися всі в
землянці. Схлипнула Безсмертна. А старий Євмен підніс до очей долоню,
зірвав сльозу.

Тому і маєш, Марку, так жити, щоб не почав, як ось він (показав на
Безбородька), ще на цім світі відділятися од живих.

Безбородько. От який тепер народ пішов! По живому чоловіку панахиду правлять!

Д і д Є в м е н. Мертвий ти чоловік, і очі в тебе мертві, і думки, і голова. Тільки живіт живий...

Безсмертна (в розпачі). Люди добрі, їжте, щоб менше говорили!

І засміялись люди добрі, і ще дужче спохмурнів Безбородько.

КАРТИНА ТРЕТЯ

Прихмарена місячна ніч тремтить над покаліченим війною селом. За обвугленим садом бовванів самотня церква, у вікнах її блимає вогник. Десь далеко-далеко тужить дівоча пісня. На вулиці стоять Марко Безсмертний і дід Євмен.

Безсмертний (сам до .себе). Невже це земля мого дитинства, і щастя, і горя. Невже ці почорнілі дерева були колись садом і цвітом?

Дід Євмен (вибиває з кременя огонь). Головне в теперішній задачці по те, чим вони були, а чим будуть... І сьогодні сад мені снівся. Начеб зацвів, забілів, як турман, а трава в ньому по пояс, і соловей співає. Скинув я чоботи і. пішов по траві, а роса осипається, осипається і лоскоче мені ноги, як у дитинстві лоскотала. Догадуєшся, до чого я нитку веду?

Безсмертний. Догадуюсь.

Дід Євмен. То будеш садити сад?

Безсмертний. Ні.

Дід Євмен. Чого?

Безсмертний. Бо його зараз тільки в раю не обкладають.
(Посміхнувся). Що б ви, діду, зробили, аби потрапили до раю?

Дід Євмен. Перетягнув би туди усіх коней і жінок.

Безсмертний. Жінок?

Дід Євмен. Еге ж! І хай би тоді всі Адами в смертельній самоті
пройшли хоч однорічні курси, як треба шанувати своїх Єв.

Звідкись згори долинав простуджений клекіт гусей.

Безсмертний. Гуси летять...

Дід Євмен. Летять, як і перше, коли було більше птахів у небі і менше
калік ва землі...

Безсмертний. Гуси, гуси-лебедята, візьміть мене на крилята! (Підняв
угору костури, і в цю хвилину він сам скидається на підбитого птаха а
одерев'янілими крилами).

Дід Євмен. Ідеалізм! Не на їхніх, а на цих (показує на костури) крилах
маєш підійматись над війною і злиднями. Равненіє на життя тримай. Та й
будь здоров, Адаме! (Виходить).

Марко поглянув на костури, опустив їх на землю, дибнув і в цей час
біля саду несподівано побачив полохливу жіночу постать. Він пильно
вдивляється в запнуте обличчя невідомої. Настороженість і глухе
передчуття охоплюють чоловіка. Його стан відбивав музичний супровід, в
який вплітається мелодія "Коло млина, коло броду".

Безсмертний. Хто ти, жінко добра?

Пауза.

Хто ти?

Жінка (тихо). Я. твоя доля...

Безсмертний (якусь мить остовпіло дивиться на жінку, а потім посміхається). Така у мене гарна доля?

Жінка. Ти кращої вартий.

Безсмертний. Невже? Великодушна ти, як жінка.

Жінка. І нещаслива по-жіночи.

У Безсмертного падає костур. Чоловік зігнувся, а коли підвівся — жінка, як несподівано з'явилась, так само несподівано і зникла.

Безсмертний. Гей, доле, куди ж ти? Що за дивина?.. Чи справді це була жінка? Чи, може, мені привиділось? Але цей голос я наче вже чув десь... От тільки де? Де? Де?!

Темніє.

А далі вимальовується старий дерев'яний млин, місток через загату, зорі вгорі і в воді. Крутиться велике млинове колесо і шумовиння на ньому обкипає місячним сяйвом. Таємничістю давньої казки дихає цей закуток природи. З млина виходить молодий Марко Безсмертний, за ним, похитуючись, іде п'яний Безбородько, вони зупиняються біля млинового колеса. З луку обізвалась пісня Степаниди:

Коло млина, коло броду

Два голуби пили воду.

Радістю взялося обличчя Безсмертного, і повлітав Безбородько. Над світом пливе пісня Степаниди.

Безсмертний. Наділила ж доля таким голосом!

Безбородько. Це до весілля, а що вона, практично, після весілля заспіває?

Безсмертний. Іди краще проспись — до чортиків допився чоловік.

Безбородько. А ти до неї підеш?, Безсмертний. До неї.

Безбородько. Кому що... І що ти знайшов у ній?

Безсмертний. Не криви, Антоне, душею.

Безбородько (занепокоєно). Ти щось знаєш?

Безсмертний. Догадуюсь. І гляди мені, якщо побачу тебе п'яним на людях... (Виходить).

Безбородько. Теж святенник знайшовся. Та на моєму місці не тільки горілки, а й смоли випив би! (Виймає пляшку, п'є і прислухається до пісні, що переходить у мелодію). Я ж, а не хто інший привіз це дівчисько в село, всю дорогу монпасем частував, а чого ж любов переходить до тебе!? То є правда у світі?.. Коли б це тепер були чорти під греблею — я запродав би навіть душу, аби розколоти вашу любов. Якщо не мені, то хай — нікому! (І раптом він з жахом точиться назад).

З-під млинового колеса вилазить чорт і стає насупоти Безбородька.

Чорт. Ти, Антоне, чогось нечисту силу кликав? Безбородько. А хіба вона, практично, іще живе на світі?

Чорт. Живе для нестійких елементів. Чого ж ти хочеш від нечистої сили?

Безбородько. Чи не вип'єш ти зі мною по чарці?

Чорт. Чому ж не випити? Але тільки для цього люди ніколи не кличуть чортів — самі випивають. (Здіймає зі своїх ріжків дві чарки, одну дає Безбородькові, далі чаркується і охоче п'є). Буряківка?

Безбородько. Буряківочка.

Чорт (сумно). А в нас гіршу гонять.

Безбородько. Відсталість.

Чорт. Чого ж ти звав мене?

Безбородько. Я хочу, щоб ти розлучив одну пару.

Чорт. Вони дуже любляться?

Безбородько. Практично, дуже.

Чорт. Вони одружені?

Безбородько. Ні.

Чорт. Це їхня перша любов?

Безбородько. Перша.

Чорт (ще сумніше). Тоді нічого не вийде.

Безбородько. Чого ж не вийде?

Чорт. Я можу зробити людині усяку гидоту. Я зумію розлучити чоловіка з жінкою, зумію підсунути їм різні трикутники, можу зробити бісовим їхнє життя, але після революції в мене забрали владу над першою любов'ю. Тут ви, люди, більше можете натворити неподобства.

Безбородько. То хоч Марка на чомусь присади, щоб маком сів! Це ж не трудно! Прищепни йому селянського ідеолога — й розкручуй круги!

Чорт. Культура не в моєму володінні. А то б я нарубав там дров! (Вихоплює а руки Безбородька свою чарку і зникає під млиновим колесом).

Безбородько. Свят-свят! Чи приверзлось, чи справді це був чорт?.. Чи так, чи не так, а горілка одразу вилетіла з мозку. (Почувши голоси, зникає в дверях млина).

До плакучої верби, що стоїть біля містка, підходять Степанида й Безсмертний.

Степанида (стає під вербою, підіймає руки, ловлячи гілля). Як гарно у світі, а верба плаче.

Безсмертний. Які у вас руки гарні!

Степанида. Тільки руки?

Безсмертний. І все, усе. А руки у вас, наче голуби... Не одлетять вони од мене, як ті голуби коло мли, коло броду?

Мелодія стихає.

Степанида. Таке ви скажете...

Безсмертний. Ви моє щастя, ви моя доля.

Степанида. Своєї долі, кажуть, ніхто не вгадає. Безсмертний. А я вірю, що вгадав!

Степанида. Ви нікому таких слів не казали?

Безсмертний. Нікому!

Степанида. Справді?

Безсмертний. Увесь світ — і місяць, і зорі, і річку, і цей млин кличу у свідки!

З дверей млина виглянув і заховався Безбородько.

Степанида. Тоді, тоді... повторіть ще свої слова.

Безсмертний. Ви моє щастя, ви моя доля!

Степанида (зітхнула). Невже це правда, невже це не сон?

Безсмертний. Правда, мила, люба, кохана. (Пригорнув дівчину).

Степанида зітхнула й поклала йому голову на груди. З млина знову виглянув Безбородько, а за містком пролунав голос: "Марку, де ти?" На місток вбігає Іван Гайшук.

Іване, що там?

Гайшук. Тебе негайно викликають у район. Здається, банда об'явилась.

Безсмертний. Я зараз. До побачення, Степанидо... Іванівно.

Степанида. Скоріше повертайтеся.

Безсмертний. Летітиму до вас!

Безсмертний вибігає з Гайптуком, а Степашіда довго дивиться їм вслід. До неї, скрадаючись, підходить Безбородько.

Безбородько (здивовано). О! Степанидо Іванівно!

Навіть вас до млина потягнуло!

Степанида. А сюди ще хтось приходить?

Безбородько. Аякже! Тут місце таке, що тільки про любов говорити.

Степанида. І хто ж тут веде мову про любов?

Безбородько. Хто? (Таємниче). Та найбільше наш спільний знайомий.

Степанида. Хто ж це буде?

Безбородько. Не здогадуєтесь? Марко Трохимович Безсмертний. І це в нього виходить!

Степанида (вражено). Та що ви?

Безбородько. А чого й не говорити? Діло молоде, кохання звідусіль само пливе.

Степанида. І кому він... таке говорить?

Безбородько. Тепер Олені. І милою, і любою, і коханою називає її. І навіть увесь світ бере у свідки, що нікому таких слів не говорив.

Степанида (зойкнула). Невже це правда?

Безбородько. Ой, і нащо я, дурний, сказав вам це? Та ви не бідкайтесь. Він уже, певне, Олену розлюбив. У нього це діло швидко проходить.

Степанида (рішуче). Антоне Івановичу, ви привезли мене в село, ви й завезіть мене звідси на станцію.

Безбородько. Коли?

Степанида. Зараз же, зараз... (Очима прощається а річкою, млином, з вербою, що пливе, і руками затуляв обличчя).

КАРТИНА ЧЕТВЕРТА

Тремтить вогник сліпака, змайстрованого з гільзи снаряда, висвітлює частину церковного вівтаря, закіптюжені лики святих, незастелений поставець, до якого притулився горбатий автомат. Углибині видніються учнівські парти. Біля поставця сидить, перебираючи струни кобзи, Григорій Задніпровський. До нього підходить жінка, яка щойно називалася долею Марка. Це — Степанида.

Степанида. Ти ще й досі не спиш?

Задніпровський. Ще перші півні не співали. Ти любиш цю годину, коли співають півні?

Степанида. Я вже мало що люблю,— війна виточила з мене любов.

Заспівали півні.

Задніпровський. А півні співають... Ти чимсь збентежена?

Степанида. Селом пройшлась перед дорогою. Молодість встала перед очима, і все-усе згадалося, що промайнуло навіки. Тут я зустріла свою вісімнадцяту весну. Які сади, які оселі стояли тоді.

Задніпровський. А перше кохання не стояло тоді в очах?

Степанида (схвильовано). Звідки йому було взятися? Мелеш таке.

Задніпровський. Так уже й мелю... У вісімнадцять років до гарненьких дівчат кохання звідусіль приходить...

Степанида. Ет, не патякай зайвого. Любов тепер не актуальна тема.

Задніпровський. Вона, Степанидо, завжди актуальна. Поки людина жива — повинна чекати чогось великого.

Степанида. Ось ти й дочекався великого: живеш з дітьми в холодній дзвіниці.

Задніпровський. Зате живу під великими дзвонами! Хіба це не здорово?

Степанида. Добре, що в тебе доля схожа на перехрестя доріг, де ніколи не буває безлюдно, а моя доля самотня, самотня стежина... Піду збиратися в дорогу.

Задніпровський. Може, сестро, погостюєш у нас ще з деньок?

Степанида (посміхнувшись). У дзвіниці?

Задніпровський. Зате під великими дзвонами!

Де ще таке побачиш у світі?

Степанида. Такого не побачиші (Виходить).

І знову зажурилася-заспівала кобза. Потихеньку, прислухаючись до співу Задніпровського, до церкви входить Марко Безсмертний. Та хоч як намагався він не гупати костурами. Задніпровський обриває пісню і насторожено підводиться назустріч Маркові. Але враз його очі починають світлішати.

Задніпровський. Ви Безсмертний?

Безсмертний. А звідки мене знаєте?

Задніпровський. Я саме таким вас і уявляв.

Безсмертний. Ая собі ніколи б не міг уявити, що зустріну в церкві вчителя і побачу учнівські парти.

Задніпровський (посміхаючись). Що ж було робити? В усьому селі незруйнованою залишилась тільки церква.

Безсмертний. Видать, завжди богам більше перепадає щастя, аніж людям.

Задніпровський. Тепер довелося богам потіснитися: умовив людей, що в свято тут буде церква, а в будні — школа.

Безсмертний. А дітвора ж як почуває себе в цій

школі?

Задніпровський. Спочатку лякалась чортів, а тепер нічого — позвикала, називає їх фашистами і навіть збиткується над ними. Ви б, може, присіли...

Безсмертний. Можна й присісти.

Обидва сідають.

Бачу, ви теж воювали?

Задніпровський. Партизанів. Командиром загону був. Тричі фашисти цінували мою голову. (Спохмурнів). Та так цінували, що навіть нашим деяким дурням заздрісне стало.

Безсмертний. Що трапилось з вами? Якесь лихо?

Задніпровський. І сам не знаю: чи це початок лиха, чи тільки підступність тих слів, що вдарять під серце, а самого серця не прокусять.

Безсмертний. Коли подумати, кожна людина має свого лебедя, але має і свою гадюку. Хто ж ваша гадина?

Задніпровський. Ви Поцілуйка Гната пам'ятаєте?

Безсмертний. Це той, що до війни секретарем райвиконкому був?

Задніпровський. Той самий. Йому я не дав довідки партизана. А за що ж було давати? Він усю війну на хуторі у однієї вдови просидів. І от тепер скрізь строчить на мене доноси. З усіх боків почали мене смикати різні інстанції. Відповідаю, відписуюсь, чортихаюся, а друзів, бачу, стає менше... Отак гадюкою підозри і зменшується наша сила, і віра, і любов!

Чому воно так: коли я віч-на-віч підіймаюсь на смерть — мені вірять усі, коли я загину — шанують усі, а коли я, може, чудом розціпивши лапища смерті, залишаюся живим, хтось починає докопуватись, чого я вижив, починає пересівати мою душу через сито підозри? Який же диявол це пильністю назвав?

Безсмертний (похмуро). Мабуть, комусь наша смерть більше потрібна, ніж життя!

Зненацька тишу ночі сполохав гучний церковний дзвін.

Дива! Що воно таке?

Задніпровський. Це наш панотець Хрисантій вже перекинув зайву чарчину. А випивши, він завжди дзеленькає, щоб веселіше було. Каже: коли б не вдарив у дзвони, богові стає приємна шана.

Чіпляючись за парти, з темряви з'являється кордубастий отець Хрисантій.

Отець Хрисантій. Миряни-громадяни православні, коли ж ви дасте чистий спокій чи відпочинок храму божому?

"Громадяни православні" засміялись.

Істинно, чую не смиреніє слізне, а єретичний сміх у храмі божому.

Задніпровський. Ізиді, панотче, не бурчи даремно,— бо не твій сьогодні день. І не погань святого і шкільного місця недостойною буряківкою.

Отець Хрисантій. Не буряківкою, а сладчайшою морелівкою!!
Морелівка, громадяни миряни, воістину веселіє серця, її і на
благочинському соборі ухвалили.

Задніпровський. За що ж сьогодні, панотче, вживали веселіє серця:
за хрестини чи мерлини?

Отець Хрисантій. От і не вгадали,—за останнє зведення Інформбюро.

Задніпровський. Тоді прощаються гріхи ваші.

Отець Хрисантій. Богохульник! (Сідає на парту). А ти відаєш, чадю
младоумне, що мій отрок під самим Бреслау
стодвадцятидвоміліметровим дивізіоном командує? То-бо й воно. Коли б
у нього було не духовне, а робітничо-селянське соцположення, він, може,
в полковники вискочив би, і я тоді пив би тільки генеральські коньяки!

Безсмертний. Так відречіться, отче Хрисантій, від свого сану, повісьте
рясу на городнє опудало, щоб власні діти не соромились вас.

Отець Хрисантій. Не можу, громадяни миряни! Літа мої не ті, і голос
трохи вже не той: керувати самодіяльністю, мабуть, не візьмуть, а
заглядати в руки дітям не хочу. Опасаюсь тільки, щоб потім, коли все
стане явним про мене, не уволили чадю моє з дивізіону.

Безсмертний. Хто ж його може уволити, коли він у самому пеклі
побував!

Отець Хрисантій. Адам у раю біля самого бога проживав, та й то
прогнали. Молюсь і за своє чадю, і за все святе воїнство.

Задніпровський. І по сумісництву п'єте?

Отець Хрисантій. У такий біблійський час живемо, чадо.

Задніпровський. Може, в історичний?

Отець Хрисантій. Для вас історичний, для мене — біблійський. Різниця світоглядів, як пишеться тепер. Може, разом омиємо глас Інформбюро? Задніпровський. Не можемо, панотче. Отець Хрисантій. Розумію — ідейність не дозволяє! Гріхи, гріхи... Піду ще благовіст почитаю. (Іде в ризницю).

Десь далеко проспівали півні.

Безсмертний. Пора вже й додому. Як швидко час минув.

Задніпровський. І для мене майнув, наче хвилина.

Безсмертний (простягає Задніпровському руку). На дружбу!

Задніпровський. На дружбу!

Марко Безсмертний виходить.

Задніпровський схиляється над рукописом. З темряви, немов примара, виникає довготелеса фігура Поцілуйка. Ступивши кілька кроків, прибулий зупиняється. Стиха кахикає. Задніпровський, помітивши його, рвучко підводиться.

Поцілуйко?! Ти?!

Поцілуйко. Пробачте, але...

Задніпровський. Як ти, нечестивцю, посмів прийти до мене?

Поцілуйко. Григорію Стратоновичу, вислухайте великодушно...

Задніпровський. Іди геть, гадино. Не доводь мене до гріха (Його рука тягнеться до автомата).

Поцілуйко (вперто). Вбивайте... вбивайте, але дайте покаятись мені!

Задніпровський. Ти каятись прийшов? Хоча б у церкві не брехав.

Поцілуйко. Вірте не вірте, а каяття поїдом доїдав моє нутро. Я падаю ниць перед вами. (В благанні опустився перед Задніпровським на коліна).

Задніпровський. Встань! Я тобі не бог і не суди.

Поцілуйко. Не встану, Григорію Стратоновичу. До ранку, до свого судного дня простою... (Схлипнув).

Задніпровський. Чого ти хочеш од мене?

Поцілуйко. Простіть мою злобу до вас, простіть... мої навети... дітьми благаю.

Задніпровський. Гаразд, Поцілуйко, якщо ти щиросерде покався, постараюсь не мати великої злості на тебе, постараюсь видерти з серця те лихо, що ти завдав мені, моїй дружині, моїм дітям. Іди від мене і не попадайся мені на очі. Хоч це ти можеш зробити?

Поцілуйко. Для вас усе зроблю, Григорію Стратоновичу, сиру землю гризтиму! (Поквапливо підвівся). Тільки...

Задніпровський (насторожено). Що "тільки"?

Поцілуйко (обережно). Тільки дайте мені довідочку

Задніпровський. Такі довідки життям заробляються.

Поцілуйко. Благаю! Це ж такий малесенький папірець... Для вас він ніщо, для мене рятунок... Цей клаптик паперу встановить мене в партії, оживить мене ідейно.

Задніпровський. У гнійнику не вродяться ідеї...

Поцілуйко. Пожалійте, витягніть з безодні... Я вже на державну роботу не стану, піду на маслозавод... директором... Ви учитель, гуманіст! Пожалійте хоч дітей моїх.

Задніпровський. Хіба діти гіршими стануть, коли їхній батько не буде директором маслозаводу?

Поцілуйко. Ви вбиваєте мене довічним безчестям! Я не переживу такого сорому.

Задніпровський. Перекліпаєш — вії у тебе не соромливі.

Поцілуйко (випростався). І ніяк не зміните свого рішення?

Задніпровський. Ніяк.

Поцілуйко (з погрозою). Подумайте, Григорію Стратоновичу, подумайте! Це тільки манюсінька довідочка.

Задніпровський. Я все сказав. Іди...

Поцілуйко. Проганяєте? Гаразд. Я піду, але за мою ганьбу ви і ваша жінка проллєте відро кривавих сліз. Я знайду той жолобець, у який поллються вони. Коли вже пішло зло на зло, я стягну вас з високості духу на таке дно, що й Шекспірам не снилось!

Задніпровський. Брешеш, мерзотнику!

Поцілуйко. Хто бреше, тому легше. Згадайте, ще граф Толстой писав, що істина переплетена з брехнею вайтоншими нитками.

Задніпровський. Цікаво, як же ти будеш відривати мене від високості духу?

Поцілуйко. Це буде залежати від політичної ситуації. Будуть у нас головними ворогами нацисти — я і ті, іцо зі мною, зробимо вас нацистом; буде головною небезпекою націоналізм — ми вам підкинемо їжака в образі українського буржуазного націоналізму. Тоді спробуйте викрутитись, коли такі сигнали почнуть надходити з різних місць і коли навіть добрі знайомі, побачивши вас, почнуть переходити на другий бік вулиці. Логічно? То не робіть мене таким підлим, яким я ще не був: це буде краще для мене, для вас і для суспільства. Що вам коштує, хай проти волі, черкнути кілька слів? Це мізерна плата за спокійне і культурне життя...

Задніпровський. Зараз же забирайся геть, негіднику!

Поцілуйко. Ну, що ж! Я піду, але запам'ятайте, замість мене на ваш поріг стане горе і вхопиться за вашу душу. І затремтить вона, як осінній лист.

В цей час із високо піднятим хрестом, похитуючись, входить отець Хрисантій.

Отець Хрисантій. Ізиді, темнозрячий ябеднику! І глаголю тобі: бог любить праведника, а чорт ябедника! Ізиді, заволоко, не пожирай дерева Жизні, дерева Разума!

Від несподіванки Поцілуйко з жахом відступав назад і квапливо зникає в темряві.

(Продовжує кричати йому вслід). Клятвовідступник! Мерзопакосник! Воістину шашіль! (До Задніпровського)," А шашелі й богів їдять. (Дістав з кишені недопиту пляш" ку). Чи не омиємо уста?

Задніпровський. Це ж гріх, отче.

Отець Хрисантій. Гріх іде з уст, а не в уста. Властію, мені даною, прощаю і розгрішаю...

Співають треті півні.

Задніпровський. А півні співають... Отець Хрисантій. За їхнє здоров'я...

Завіса.

ДІЯ II

КАРТИНА П'ЯТА

Ранок над ставом, віночок верб над плесом. Біля греблі, за купиною немочених конопель, сидять з вудочками Марко Безсмертний і Хведько.

Хведько. То, кажете, тут є риба?

Безсмертний. Є, Хведю, бо вода линами пахне. О!.. (Вхопився рукою на вудлище).

Хведько (аж скочив на ноги, пошепки). Ой, тягніть! Підсікайте!

Безсмертний. Не кипи!

У повітрі блиснула рибина.

Хведько. О! Окунище!

Безсмертний. Окунець.

Хведько. Поплюйте одразу ж.

Безсмертний. Нащо?

Хведько. Так годиться. (Тричі тьхукав на рибину). Тепер буде ловитись. От я минулого року спіймав коропа — в ночовки не влазив.

Безсмертний. У ночовки?.. Буває. Все буває. Колись тут стільки раків було! Як вилізуть на берег — увесь берег ставав червоним.

Хведько. То вони вже вареними вилазили? Буває...

Чути схвильовані жіночі голоси, що наближаються. До ставка підходить гурт дівчат і молодиць, а за ними Беабородько і Шавула. У декого з жінок лопати, в інших за плечима — зв'язки лискучих перевесел.

Варка. Де це видано, щоб у таку пору заставляти людей коноплі мочити?

Ольга. А йому що, хіба він сам полізе? Гордієнчиха. Каліками хочете поробити нас.

Куценко. Про що ж ви, Антоне, думали в теплі дні?

Безбородько. Для керівництва ніколи немає теплих днів — для керівництва дні завжди гарячі. Побули б у моїй шкурі, то пе тільки у воду — під кригу полізли б.

Гордівничиха. Після перепочи?

Безбородько (розсердився). Що ви мені бабський бунт підіймаєте? Звикли до всякого за окупацію!

Варка. Безсовісний, чого ти нам вибиваєш очі окупацією?

Шавула. Та що ви, бабоньки, показалися чи дурманом сьогодні поснідали? Хіба ж прядиво для мене чи для голови потрібне? Усе ж для фронту, тільки для нього!

Ольга. Отак би й говорив одразу, а не страхав. Ми вже з сорок першого року лякані. (Зачерпнула рукою воду).

Варка. Ну як, Ольго, холодна?

Ольга. Трохи тепліша, ніж на водохрещі.

Безбородько. Ви, баби, гарячі, одразу нагрієте став, я знаю вас...

Варка. Совісті нема в декого ні на копійку. Це ж усі ми принесемо додому простуду і кольки. Хіба ж ми колгоспу тільки на один день потрібні?

Безбородько. Безідейні розговорчики. Вийдете, як перемиті. А щоб не кахикали та не морщились — пошлю за горілкою. Хто має сякий-такий запас?

Мавра. У мене є.

Безбородько. У тебе, Мавро? Ну що ж, давай ключі. Шавула в один мент збігає. (Підходить до Маври, косуючи, тихо говорить).

Увечері прийду. (Бере ключі, віддає Шавулі).

Шавула тупцем подався за горілкою.

Варка. Іч, який проворний на дармову горілку.

Безбородько. Чи ти, жінко добра, не можеш хоча б на часинку втримати язика на зашморзі? Ну, бабоньки, вперед — броня кріпка і танки наші бистрі.

Мавра першою рушає у воду.

(Сердито поглянув на неї). Чого, Мавро, поперед батька лізеш у пекло? Молодших нема?

Ольга. Хоч одну пожалів. З якого б це дива?

Сміх.

Мавра (почервонівши). Він пожаліє... аякже, діждешся. Варка. Ну, годі! Заплющуйте, дівчата, очі — і в воду.

Жіики вже почали входити в став, але їх зупинив гнівний голос Безсмертного,

Безсмертний. Сті-і-й-те! Русалками чи каліками хочете стати? При такому керівництві — це недовго. Що, голово, нове хрещення Русі вигадав? Святим Безбородіком хочеш стати?

Безбородько. А тобі яке діло, ким я хочу стати? Ти чого, практично, мій авторитет на масах підриваєш?! Коли нема чого робити, накульгуй додому. А нам прядиво потрібне.

Безсмертний. Про що ж ти думав восени?

Безбородько. Про що? Піднімав, організовував тил. Бабоньки, чого порозвішували вуха, баламутство слухаючи? У воду!

Безсмертний. Ні, голубе, не полізуть вони!

Безбородько. А хто? Може, мені накажеш?

Безсмертний. І накажу! Ану, організовуйсь і мобілізуйсь у воду!

Мавра. Ой лишенько...

Безбородько. Я?! Ти після своїх поранень збожеволів чи забуваєш, з ким говориш?

Безсмертний (ледь стримуючи себе). Лізь, жабо!

Безбородько. Марку, отямся!

Безсмертний (виймає з кишені пістолет). Я що сказав?

Безбородько (кричить перелякано). Не жартуй, Марку!..

Безсмертний. Лізеш? Раз... Два...

Безбородько (підняв угору руки). Здаюсь... Тобто лізу... (Перелякано задкує до води). Але це насильство над авторитетом... Запам'ятай.

Безсмертний. Бери лопату.

Безбородько. Марку, може, по-доброму скінчимо цю комедію?

Безсмертний. Вона тільки починається. Варко, ану подай своєму голові лопату. І то авторитетну! Сили у нього, як у бугая.

Варка охоче виконує наказ. Косуючи на пістолет, Безбородько Починав сам ту роботу, на яку хвилину тому посилав жінок. А холодна вода робить своє діло, і в Безбородька цокотять уже зуби.

Безбородько. Марку... покинь оці жарти... бо пропаду...

Безсмертний. Уже напрацювався? Відстоїш у воді удвічі довше за жінок.

Безбородько. Чому ж удвічі?

Безсмертний. Бо тобі не треба родити дітей.

Захекавшись, вбігав з двома пляшками самогону Шавула. Побачив Безбородька у ставку з лопатою, побачив спрямований на нього пістолет і... остовпів.

Шавула. Ой-ой, що тут? Власть перемінилась?

Варка. Еге ж, царьок у воду поліз...

Ольга. Чого заляк зі своєю самогонкою? Пригости хлібодавця.

Шавула (боязко, до Марка). Марку Трохимовичу, дороженький, можна їм хоч однією чарочкою пособити, щоб кров не застоювалась?

Безсмертний. Пособляй.

Шавула вихопив з кишені чарку, хукнув, налив її до вінця і обережно поніс голові, виявляючи йому очима і поstattю свою відданість і співчуття. Безбородько одним духом перехилив чарку.

Шавула (повернувся до Марка, пошепки). Може, й ви? Таку буряківочку сам Черчілль на Ялтинській конференції пив би. Не хочете? То як хочете. Я їм іще наллю. Отак же й пропаде чоловік.

Безбородько. Що ти шепчеш, як рак у торбі? Біжи гукай маси й міліцію!

Шавула. Але ж... (Боязко зиркнув на Марків пістолет).

Безсмертний. Он маси вже йдуть. Мобілізуй їх!

До ставу підходять люди.

Гайшук. Картина!

Гордієнко. Вперше бачу нашого голову з лопатою, а не з чаркою в руках. Мабуть, щось у лісі здохло.

Василь Тримайвода. Ай-я-яй! І нікому ж сфотографувати цей ентузіазм!

Сміх.

Безбородько. Гигикайте, гигикайте! Глядіть, щоб на кутні потім не довелося гигикати за це беззаконня.

Безсмертний. Бач, уже й закон згадав, а, може, далі і людяність згадаєш...

До гурту наближається дід Євмен.

Дід Євмен. Що тут, збори чи встава? (Побачив Безбородька). Ого! Оце я розумію! Оце голова! Ще крига не зійшла, а він, на злість ворогам, самотужки замочує коноплі!

Безбородько (крізь зуби). Елемент.

Шавула (до Марка). Дозвольте ще чарочку піднести людині?

Безсмертний. Ну, добре... вилазь, мочильнику! Надіюсь, тепер знатимеш, коли коноплі треба замочувати?

Безбородько (виходить з води). Іще хтось запам'ятає. (Сів на пагорбок).

Шавула стягує з нього чоботи.

Дід Євмен. Ет, не чекав такого від тебе, Марку! Ліберал ти і попортуніст.

Безсмертний. Чого ж я, діду, ліберал і попортуніст?

Дід Євмен. Ще й питає! Утопити треба було торбохвата — і ніяк не менше! Хоч би одні веселі похорони справили.

Гордієнчиха. Їй-бо, сказився чоловік! Хочеш, щоб Марка по судах зтягали?

Дід Євмен. Не зтягали б. Жаль, що кінчилось таке веселе кіно.

Всі, крім Безбородька і Шавули, виходять.

Безбородько. А бачив, коли я пригрозив, Марко перелякався?

Шавула (оторопіло). Га? Коли? (Перебудовується). Аякже — бачив. Наробив шелесту — і в кущі. Ковтніть іще для согріву тіла, душі і мислі. Бо зараз, як сядемо за стіл...

Безбородько. Випивати?

Шавула. Ні, сочиняти! Це ж матеріал! Коли вже наганяти страху, то наганяти. По-перше, напишемо начміліції — за утоплення голови і авторитету. По-друге, органам — за диверсію! По-третє, першому секретарю райкому — за підриг політики і посівної кампанії. По-четверте, в газету — за все разом. І тоді побачимо: кого топили, а хто на дно булькне.

Безбородько. Чи не забагато розведемо канцелярії? Без преси обійдемося.

Шавула. Маслом каші не збавиш! Раз є преступлення, повинно бути показання. А чи не можна це намалювати в газеті?! Там в такий художник...

Безбородько. Знаю, знаю його. Він поки горобця намалює, бика з'їсть.

Шавула. Ет, шкода, що не було якогось письменника...

Безбородько. Не розумію, чого тебе так на літературу тягне? На живого письменника дивись і опасайся, а мертвого можна і шанувати.

Шавула. У мене про літературу є своє мечтання.

Безбородько. Мечтання... Література, коли вже має щось писати, так про історію... її можна критикувати.

Шавула. Киселю треба подзвонити. То такий теоретик, такий теоретик — базу підведе. А нам — аби база була. Надстройку — надстроїмо! (Схрестив розчепірені пальці).

КАРТИНА ШОСТА

Кабінет секретаря райкому. В кабінеті Борисенко, Кисіль, Броварник та інші члени бюро.

Кисіль (до Бьрисенка). Коли рубати, то треба рубати до пуповини! Можна й пуповину зачепити.

Борисенко. Ви, бачу, в кавалерії служили?

Кисіль. Ні.

Борисенко. Ав яких родах військ?

Кисіль. У мене броня... Серце підкачало. Але яке це має значення?

Борисенко. Серце завжди має якесь значення. Продовжуйте.

Кисіль. Я й кажу; Безсмертного без антимоній треба віддати під суд, а там — стаття знайдеться.

Борисенко. Нащо отак одразу за статтю хапатись? У вас же серце...

Кисіль. А що з такими анархістами робити? Я сам знаю, що Безбородько не геній, але він такий, що за всяку ціну виконає план.

Броварник. Ох і дорого за ціну таких негепіїв розплачуються люди!

Кисіль. Під захист берете дружка? І не помічаєте, що він підігріває антидержавні настрої.

Борисенко. Наприклад?

Кисіль. Теоретично, розпустив демагогію, що в сільському господарстві накручено різних вузлів і вже, теоретично, хапається за всякі фокуси про додаткову оплату.

Борисенко. Інтересно, що це за фокуси?

Кисіль. Каже, що через два-три роки дядько засиніле державу хлібом і сам буде мати вдосталь хліба й до хліба, якщо ми не будемо йому заважати. Виходить, ми — партія і Радвлада — заважаємо йому?

Броварник (махнув рукою). І профспілки теж...

Борисенко (до Броварника). Що ви скажете на це?

Броварник. Я хочу так сказати... що ліпше помовчу!..

Кисіль. Отак і краще! Хай помовчить вус, коли бороду бриють!

Борисенко. Значить, Безсмертному, за вашими словами, заважають...

Кисіль. Партія, Радвлада і взагалі все начальство.

Броварник (люто зиркнув на Киселя). Та не слухайте його!

Борисенко. Ви ж хотіли помовчати!

Броварник. Перехотів! У мене є до вас питання.

Борисенко. До мене чи до Андрона Потаповича?

Броварник. До вас. Чи не доводилось вам помічати деяких таких: коли хвалять їх — вони всі похвали з радістю кладуть собі в кишеню. Але тільки хоч мізинцем торкнись до них проти шерсті, вони зразу ж закричать, що в небезпеці все начальство, влада й комунізм! І розів'ють діяльність!..

Кисіль. Це ви про мене?

Броварник. Ні, це я... теоретично...

Кисіль. А проти планів не виступав Безсмертний?

Броварник. Виступав, але як! Він казав, що кожен колгосп повинен мати один державний план, а не те безладдя, коли з нього випотрошують усе і всі, кому не ліньки.

Борисенко. Так-так. А що він говорив про додаткову оплату?

Броварник. Кожному, хто виростив надплановий урожай, не шкодуючи, віддавати хоча б половину його, і тоді...

Кисіль. І тоді, мовляв, заспіває хліборобська доля. Він тепер ще про пісні думає! Оце усе разом і зветься — куркульські тенденції, бухарінщина і хуторянські пережитки.

Борисенко. Хліб ніколи не був пережитком, а от безхліб'я — це пережиток: він сотні років тягнеться за вами.

Броварник. Про це трудніше думати, ніж навіть посівне вибирати з комори.

Кисіль. Не тільки з комори, з рота вирвемо, коли треба виконувати план.

Броварник. А що від такого господарювання далі буде? Ви думали? Чи ваші металеві конструкції наперед не думають?

З приймальної входить секретарка.

Секретарка. Іване Артемовичу, Безсмертний прибув.

Борисенко. Хай заходить. І запросіть всіх, кого ми викликали з цього питання.

Секретарка виходить. Члени бюро займають місця. В кімнату входять Безсмертний, Безбородько, Задніпровський, дід Євмен, Шавула. Всі сідають.

(Звертається до Безбородька). Ну, розкажіть, товаришу Безбородько, про те, що понаписували в різні інстанції. (Показує папірці). Там зрозуміли, що у вашому селі почався всесвітній потоп.

Безбородько. Іноді й ложка води бував гірше потопу. Розповідь моя, практично, буде короткою. Не секрет ні для кого, що працювати нам зараз трудно і важко. Труднощі на труднощах їдуть і труднощами поганяють. І от, коли ми так-сяк мобілізуємо маси на виконання державних завдань, знаходяться всякі і різні типи. Саме таким виявився Марко Безсмертний. Загнавши мене пістолетом у воду, він підірвав мій авторитет серед несвідомої маси. А що значить підірвати авторитет голови? Це підкопуватись під основи внутрішньої політики і державності. Тепер з мене сміються ті, хто побував в окупації і до кого ще треба всіляко приглядатися і пересівати на решеті чи й ситі.

Задніпровський. Чого ж ви людям вибиваєте очі окупацією?

Борисенко. Товаришу Безсмертний, ви уважно вислухали скаргу?

Безсмертний. Навіть дуже уважно.

Борисенко. Вас товариш Безбородько ніде не обмовив?

Безсмертний. Мене — ні, а людей обмовив окупацією! Рани лікують, а не яtring.

Борисенко. Це вірно! Ну, а в історії з Безбородьком ви свою, як би її назвати, помилку визнаєте?

Безсмертний. Ні.

Борисенко. Чому?

Безсмертний. Мене змалку батько-матір учили б шанувати і жіночу красу, і жіночу працю, особливо материнство, бо як цього буде менше на світі, то куцішою стане любов і відстань між людиною і мавпою.

Кисіль. Це вже філософія, а не відповідь на запитання.

Безсмертний. А ми, селяни, всі потроху філософи, бо все життя ходимо біля землі, хліба, сонця.

Кисіль. Філософи! А чому все-таки, філософе, свого пістолета в міліцію не занесли? За цю філософію можна відхопити від трьох до п'яти років.

Безбородько. Безсмертному легко було воювати персональним пістолетом зі мною, абсолютно беззбройним і непідготовленим. Хай він краще розкаже, як воював на фронті і що там заслужив. У нас у селі

пішли чутки, що й там він анархію накоїв і його позбавили нагород, словом, розжалували...

Задніпровський. Це наклеп.

Безбородько. Щось і на вас ніби забагато наклепів пишеться. Практично, побачимо, що вийде з них.

Борисенко (Безсмертному). Було таке?

Безсмертний. Ні, не було!

Борисенко. Нагороди маєте?

Безсмертний. Маю.

Безбородько. Хай покаже!

Безсмертний. Навіщо, Антоне? Це тобі не вигідно...

Броварник. Показуй, Марку, коли є що показувати...

Безсмертний. Не звик хвалитися, але коли таке діло... (Розстебнув шинелю).

Всі присутні на грудях Безсмертного побачили серед орденів і медалей і Золоту Зірку Героя.

Броварник. Ах ти, боженьку мій, нічогенько собі у нахватав заслуг і мовчав!

Дід Євмен (до Безбородька}. Антоне, як твоє морально-політичне состояние?

Борисенко (посміхнувся). Що ж ви, товаришу Безбородько, так, практично, помилилися? (До Безсмертного). Не легко було стільки заробити?

Безсмертний. Спочатку було важкенько, а як Героя доскочив — полегшало.

Гордієнко. І на чому ж ти, Марку, Героя заробив? Безсмертний. На танках, Зіновію Петровичу.

Дід Євмен .І скільки ж ти їхньої фашистської машинерії понівечив?

Безсмертний. В тому бою чотири чи п'ять. Борисенко (насторожено). Як це так: чотири чи п'ять? Такі бої не забуваються.

Безсмертний (задумливо). Таке не забувається... Кисіль (допитливо). Так скільки ж ви, нарешті, танків підбили?

Безсмертний. За чотири точно пам'ятаю, бо тоді я ще був бійцем, а не продірявленим решетом. А п'ятий, не знаю, чи сам при останній пам'яті підбив, чи мої хлопці. Напевне-таки, вони, а мені по великодушності своїй дописали, щоб я став Героєм.

Борисенко (стиха). Молодчина! Безбородько. От бачите, і примітка знайшлася у геройстві товариша Безсмертного. Тому я хотів би довідатися ще про одно: чи знало командування, що товариш Безсмертний сидів у тюрмі?

В кабінеті залягла мертва тиша. Всі уважно дивляться на Марка.

Безсмертний. Знало. Я не приховував своєї біографії, не кривив совістю ні перед людьми, ні перед смертю.

Борисенко. Що ж, товаришу Безсмертний, зараз вас ударили під серце. Ну, а щоб не було по різних закапелках кривих розмов, закінчимо їх тут, перед людьми. Довелось побувати в тюрмі?

Безсмертний. Не минула тяжка година.

Борисенко. Розкажіть коротко.

Безсмертний. Про яку тільки розказувати? Про царську чи...

Борисенко. А ви там і там встигли побувати?

Безсмертний. Встиг скуштувати такого добра...

Борисенко. Про царську вам не дорікнуть. Говоріть про іншу.

Безсмертний. Може, краще не треба — це декому дуже не сподобається.

Борисенко. Декому й сидіти не подобалось, а йому й досі цим виїдають серце. Коли можете,— говоріть...

Безсмертний. Вдруге посадили мене в тридцять сьомому році. Тоді я був головою колгоспу. А хтось із пильних тоді й настрочив, що до мене треба придивитись — чого я так швидко вирвавсь у передові.

На цих словах Безбородько неспокійно засовався на стільці.

І цього було досить, щоб я опинився за ґратами... Мій слідчий Чорноволенко страшенно допитувався, хто мене завербував.

При згадці прізвища слідчого Кисіль напівпідвівся з місця, хотів щось сказати, але передумав, витер чоло і важко сів на стілець.

Затемнення.

Там, де стояв Марко, стрепенулась дивовижна музика Шопена, а па другому кінці сцени забряжчали тюремні ключі. Від несумісності цих звуків, мов людська душа, зойкнула музика, та не вбила брязкіт ключів. Блиснув електричний ліхтарик, окреслив у тюремному коридорі тіні наглядача і Чорноволенка.

Наглядач. Усе чогось не спиться вам?

Чорноволенко. Ми не маємо права спати, коли біля нас, коли навкруги нас і за нами причаїлись вороги.

Наглядач. Знаєте, як прозвали вас?

Чорноволенко. Як?

Наглядач. Майстром групових викривань.

Чорноволенко. Бо треба так дивитись на життя:

а — кримінальний злочин людина може зробити без спільників; бе — політичний злочин неможливий без груп. Допитуєш одного — витягай з нього й групу. Тому й не спиться.

Наглядач. Це вже тепер не спиться, а що буде, коли старість стане на поріг?

Чорноволенко (з підозрою). Ти про що?

Наглядач. Про безсоння, що попереду. Яке воно буде?

Вони тихцем зупинились біля однієї камери. А в цей час із другої обізвався тихий голос Безсмертного.

Голос Безсмертного: "У нашому роду всі полюбляли музику, дід і батько по слуху грали на скрипочці, грав і я... Та найбільше завмирала душа від етюдів Шопена. Не раз до мене в колгосп прибігала донька: "Тату, Шопена грають!" І ми тоді припадали до приймача, і мали свято в душі, і краще робили на полі, і веселіше слухали людей і птахів... Ой..."

Другий голос із камери: "Болить?"

Голос Безсмертного: "Болить. Сьогодні ж він юшку робив із мене та все проклятим називав".

Другий голос: "А ти краще підпиши сяке-таке зізнання, підпиши, бо інакше... Чорноволенко душу вийме".

Голос Безсмертного: "Доведеться...".

Чорноволенко підходить до камери Безсмертного, ліхтариком намагає вічко, нахиляється до нього.

Чорноволенко. На літеру "П". Марко Проклятий.

Наглядач. Безсмертний.

Чорноволенко. Ні, Проклятий.

Наглядач зі скрипом відчиняє камеру.

Затемнення.

Потім висвітлюється кімната слідчого. За столом сидить Чорноволенко, змучений Безсмертний прихилився до дверей.

Чорноволенко (не приховуючи радості). От так би й давно, голубчику... Не я тобі казав: у мене й мертве каміння заговорить. Так хто завербував твою душу?

Безсмертний. Полонив мою душу Шопен.

Чорноволенко (перевіряючи написане). Так, так, Шопен. Як звати його?

Безсмертний. Етюд.

Чорноволенко. Завербував Етюд Шопен. Ну, а ти не знаєш, не догадуєшся, де він може бути тепер?

Безсмертний (дивуючись із людської дурості). Десь ходить по усьому світі.

Чорноволенко. Все одно спіймаємо.

Темніє, і тільки музика Шопена владно панує над усім, а далі ми знову бачимо бюро райкому.

Безсмертний. Коли ж згодом мій вирок переглядала трійка, її здивував оцей протокол зізнання. Викликали мене, розпитали і відпустили додому. Отак і врятував мене цей химерний випадок...

Стихай етюд Шопена. Мертва тиша.

Борисенко (по паузі). Нелегка історія... І що ви, Марку Трохимовичу, винесли тоді з в'язниці? Образу, біль, злобу?

Безсмертний. Може, щось із цього й осіло у душі, але, на моє щастя, я кілька днів пробув у камері із старим більшовиком, що знав Леніна. То людина була чрста мов кришталь. Багато чого навчив він мене. Найбільше з його розповідей я запам'ятав вікодавнє оповідання про свічку: людина, мовляв, коли й горить, мов свічка, має своє світло віддавати іншому. Я тоді дав собі клятву: хоч би на яких вогнях довелося горіти мені, а буду до останку служити людям. З цією клятвою і на війну пішов. А там уже моя свічка ясним вогнем палила і найстрашніші німецькі танки, будь вони прокляті з війною разом!

Борисенко. Що ж нам робити з Безсмертним, чи притягувати до відповідальності, чи рекомендувати головою колгоспу?

Голоси членів бюро. Головою колгоспу!

— Цей порядок наведе!

— Хазяїн!

— Не обережний... Не дипломат!

Кисіль. І політичне незрілий. Борисенко. Влітку на сонці дозріє. Отже — головою!

Кисіль. Млинці можна пекти швидко, але голів...

Я не довіряю! Запишіть мою особисту думку.

Борисенко. Записуємо! Більше питань на сьогодні немає. Марку Трохимовичу, зачекайте трохи.

Всі поступово виходять.

Дід Євмен (до Безбородька). Хто ж тепер у районні бібліотекарі піде? (Виходить).

В кімнаті залишаються Борисенко і Безсмертний.

Борисенко. Не гніваєшся на мене, Марку Трохимовичу, що засватав тебе на голову колгоспу?

Безсмертний. Від цього сватання далеко до весілля.

Борисенко. Сподіваюсь, не відмовишся і-

Безсмертний. Відмовитись легко, та комусь же треба братись за найтяжче — за господарювання. Коли вже лад наведемо на землі?

Борисенко. Ти про що?

Безсмертний. Про ножиці між ідеями і тим господарюванням, що віддаляє людей від соціалізму.

Борисенко (насторожено). А не загнув ти, Марку?

Безсмертний. Може, й загнув, про таке не часто випадав нам радитись. Сам хочу розібратися в цьому. Я погоджуюсь, що перша заповідь є першою, але коли ми, як і про першу, заговоримо і про другу заповідь — про хліб насущний на столі хлібороба? Про це декому й за вухом не свербить.

Борисенко. Твоє "декому" означає Киселя?

Безсмертний. Хіба самі не знаєте?.. Чи ж болить киселям серце, коли хлібороб після жнив усі свої трудодні виносить з комори в одному мішечку або торбі? Чи бачать вони, як від цього черствіє хліборобська

душа, а разом із нею черствіє без його ласки і земля? Чи розуміє Кисіль, що він своєю політикою жене селянина з широкого поля на свою латку городу, на крадіж і базар? Киселі навіть увірували, що не любов, а їхні погрози вирощують ідеї в голові і хліб на полях. А насправді виростили вони більше аніж треба людських трагедій. За це киселів прилюдно треба... ну, хоча б з усіх посад знімати, як розкрадачів великої людської віри і скарбів революції.

Борисенко (задумливо). Умови задачки вірні, та не легко розв'язувати її вузли. Киселі — не ликом шиті! Спритності і демагогії їм не позичати. Свій душевний мінус вони, як хрест, поклали на селянство, ще й звинуватили його в усяких гріхах.

Безсмертний. Їм тільки б за всяку ціну результати — пуди, центнери, тонни виривати і себе на видноті показувати. За всяку ціну!..

Борисенко. Вірю: во ім'я життя ми віддеремо од коренів життя тих, хто, прикриваючись святим, робить гріш не. Нелегко пройде ця операція, але пройде... Ну, а з чого ж ти думаєш починати головування?

Безсмертний. З чого?.. (Посміхнувся). З костуріві (Вдарив костуром об коліно, і тільки цурпалки розлетілись по кабінету).

Борисенко (кричить). Навіжений, що ти робиш?

Безсмертний. Почнемо головувати на своїх ногах — досить чужих! (Вдарив удруге костуром і непевними кроками пішов до вікна).

Борисенко. Драматичні ефекти виходять у тебе. А як буде з практичними?

Безсмертний. Допоможіть нам.

Борисенко. Оце заспівав справжнім голосом... Допомогти я тепер можу, чоловіче, тільки словом.

Безсмертний. Нам тільки б землю зорати.

Борисенко. Мало що на сьогодні! Є тепер на район усього шість тракторів, але немає ні краплі горючого. Ні краплі! Може, сам дістанеш?

Безсмертний. Тоді допомагайте словом.

Борисенко. З охотою. Знаєш, як солдат із сокири супу наварив? Викручуйся, Марку, як той солдат, бо зараз ми дуже бідні...

Безсмертний. Єсть, викручуватись! Тільки з доганами не поспішайте.

Борисенко. За ними діло не стане — їх не купувати! Та й чого вартий справжній голова колгоспу без них? У нас деякі одержують догани та й ще дякують з переляку.

Безсмертний. Спасибі за оптимізм.

КАРТИНА СЬОМА

Землянка. Біля печі порається Ганна Безсмертна. Входить Марко Безсмертний.

Безсмертна (непривітно). То вибрали?

Безсмертний. Вибрали, мамо.

Безсмертна (з насмішкою). А я то думаю: чого це музика увесь час грає та грає?..

Безсмертний. Без музики обійшлось.

Безсмертна. Хіба? Це ж така радість, така радість: моєму сину одразу приписують двісті сорок тисяч боргів, калік замість худоби, комори без зерна, всі акти падежу. А музика не грає! (Починає плакати). З чим же ти у поле виїдеш? Чим же ти орати-сіяти будеш? Злиднями та сльозами?

Безсмертний. І жіночим здоров'ям.

Безсмертна (здивовано). Чим?

Безсмертний. Жіночим здоров'ям, кажу.

Безсмертна (вражено). У тебе, тее... голова не болить?

Безсмертний. Болить, мамо, — і голова, і серце, і печіпки. Орати немає чим! Ходжу полем, а в очах мені чорно, і на душі чорно. І які думки не перекидаю в голові, та поки що виходить одно: не плуги, а жінки, дівчата лопатами копатимуть землю. На їхній красі, здоров'ї, на їхніх нових зморшках проросте наш хліб. А чи всі заграниці! і дехто з наших, хто їстиме його, зрозуміють це?

Безсмертна. Гляди, ще деякі скажуть — це неінтересно... Надоїло вже нам село. О, вже перші гості йдуть до тебе.

В землянку входить Безбородько, Шавула, Мамура.

Безбородько. Не сподівався, Марку, бачити нас? Що ж, влада перемінилась, і ми прийшли до тебе з повинною...

Безсмертний (посміхаючись). З повинною чи з каменем за пазухою.

Шавула (розцвів). Дивись, з яким каменем! (Вихопив а кишені пляшку, вдарив у денце).

Безсмертна. Пройшов ти практику.

Мамура. Конєшно! (Кладе на стіл кільце ковбаси і ставить чарки).

Безбородько (підняв чарку). Був я, Марку, і на коні, і під конем, бо не вродився ще той голова, що прожив без хвостів, без гріхів, перекручень чи недокручень. То чи не краще тобі мати трьох сяких-таких спільників, аніж трьох ворогів? Що ти на це скажеш?

Безсмертний (куштує горілку). Міцна!

Безбородько. Законна!.. То як ми будемо жити? В злагоді чи підуть на тебе різні нашепти і заяви: про падіж коней і про те, що ти не ореш, не сієш і що в борги по вуха заліз?

Безсмертний (здивовано). Це ж твоя спадщина!

Безбородько. Сьогодні це все тобі перейшло. З сьогоднішнього дня ти вже, практично, підсудний, а я — свідок! І, повір, нема тобі інтересу загризатись із нами. Хіба не так?

Безсмертний. А що накажеш мені робити з цією папочкою? Ось у ній вісім заяв лежить на Шавулу, а шість на Мамуру. І все за крадіж у коморі...

Шавула. Боженьку мій, аж вісім. (До Мамури). А тобі й тут пофортунило — менший параграф випаде.

Безсмертний. Це вже суд розбереться, кому який параграф. Я в них не розуміюсь. Так що спілки ніяк не вийде з вами... Ну, час уже й відпочивати...

Шавула. Добре тобі говорити про відпочинок. А як нам бути?

Безсмертний. Теж спить, як можете, відсипайтесь за недоспане.

Шавула. Зарятуй, Марку! Повік цього не забуду.

Мамура. Я теж!

Безбородько. Може, й справді якимось замнемо це діло? Все тепер у твоїх руках. Нащо починати головування з судів?

Безсмертний. По правді кажучи, і я так подумав, і не тому, що мені шкода Шавулу і Мамуру, а просто не буде часу роз'їжджати по судах і слідствах. Ви ж закрутите мені веремію аж до Верховного суду?

Шавула, Мамура (разом). А таки закрутимо.

Безсмертний. Тоді зробимо так: ідіть додому, коліть своїх кабанів, а свіжину ще до ранку здайте в комору.

Шавула. Аж цілого кабана?

Безсмертний. Щетину й кишки можете собі залишити. І завтра починайте привчати своїх корів до воза.

Мамура. І без сала, і без молока залишиш нас!

Безсмертний. Я вас не силую. Бачу, вам усе не подобається.

Шавула (зітхнув). Ні, уже подобається. І тоді заявкам не буде ходу?

Безсмертний. Якщо покажете себе в роботі, — після жнив порву цю папочку!

Шавула. Спасибі й на цьому. (Виходить а Мамурою).

Безбородько. Це ти вірно зробив, що не почав судитися. А я, Марку, хочу, якщо погодишся, попрацювати під твоєю орудою. Як ти?

Безсмертний. Не думав над цим.

Безбородько. То подумай. Я тобі ого-го як можу допомогти!

Безсмертний. Чим?

Безбородько. Хоча б тим, що остережу тебе од безрозсудності, од помилок.

Безсмертний. Од яких?

Безбородько. Від сучкуватості твоєї. Дома, коли нікого нема, ти можеш гарячитись, правду говорити, а на людях — поклади язик в кишеню або знайди обтікавмість — вона не підведе. От нащо заївся з Киселем? Свиню тобі він підсунув. Ну, то я можу пособити — покличемо його до себе, сьак-так покаємся, на стіл поставимо хода б смажене поросся...

Безсмертний. І це пособить?

Безбородько. Все беру на себе. Організую!

Безсмертний. Ну, організаторе, а коли я поставлю на стіл смажену дулю?

Безбородько. То інша дуля боком вилізе тобі.

Безсмертний. Організатор ти! І ким хочеш робити в мене?

Безбородько. Твоїм заступником.

Безсмертний. Нащо тобі це заступництво?

Безбородько. Ще й питаєш! Рядовим, простим я вже не можу працювати: і розучився, і соромно. Я вже звик бути на сякій-такій видноті: на постах, на трибунах, у президіях, у преніях. Я не зумію, практично, зійти з цієї каруселі.

Безсмертний. Що ж, може, я тебе зроблю своїм заступником, навіть головою згодом.

Безбородько. На вищу посаду вискочиш? І правильно: чого Героєві киснути в селі? Значить, що я маю, практично, зробити?

Безсмертний. Не так уже й багато. По-перше, навчись гарно й привітно дивитись на людей, навчись так скидати перед ними шапку, як перед начальством, і вітайся найкращими словами, а не лайкою і матюком...

Безбородько (з жахом). Це ж ідеалізм! Тоді ніякої дисципліни і роботи не буде.

Безсмертний. Ти не віриш народу?

Безбородько. Народу вірю, а людям — ні! Отже, не хочеш працювати зі мною?

Безсмертний. Не можу. Нема в тебе здібностей керувати.

Безбородько. А ти їх міряв? Їх у мене і на область вистачило б, якби рука була хоча б у Києві. Що ж накажеш робити мені?

Безсмертний. Завтра вийти в поле з лопатою.

Безбородько. З лопатою? Себе, свою гордість закопувати? Не дочекаєшся! Гнув ти, Марку, мене, як хотів. Але я ще випрямлюсь — по тобі ж першому вдарю! Так що не дуже з нами заїдайся — маси тобі монумента не поставлять! (Вийшов).

Безсмертна. Славних, сину, дочекався гостей... І це правда, що на Шавулу і Мамуру стільки заяв прийшло?

Безсмертний. То я перебільшив для остраху. Орав же дядько чортом, а я спробую злодіяками... Ех, мамо, аби нам тільки на весну доп'яти з якоїсь казки хоч завалящого чорта! Запріг би я його у трактор...

Безсмертна. Чорта? І в трактор?

Безсмертний. У трактор.

Безсмертна. Нічого не вийде.

Безсмертний. Чому?

Безсмертна. Тепер і чорти порозумнішали—не киснуть у воді, а влаштувались поближче до кеду. О, знов хтось колядує!

Входять жінки і дівчата.

Безсмертний. От і наша землянка зацвіла.

Гордієнчиха. Піддобрюєшся, Марку Трохимовичу?

Безсмертний. І піддобрююсь, і люблюсь вами.

Гордієнчиха. Ох, і хитрий ти лис: загадав нам задачку і обставляє нас... А ми, жінки, дурні — нас ласкою помани, і ми серце викладемо...

Безсмертний. Тоді, виходить, і в мене жіноче серце.

Всі засміялись.

Варка. Серце серцем, але нащо стільки садити помідорів і перцю?

Безсмертний. Бо кажуть, Варко, в тебе ще мало перцю.

І знову засміялися всі.

Варка. На це поки що мій чоловік не зобиджається.

Ольга. Від твого перцю його, бідного, і грип не бере. Марку Трохиновичу, думали ми, гадали та по-вашому не буде: двісті п'ятдесят центнерів ми не зможемо виростити. А по двісті спробуємо.

Безсмертний (поліз рукою до потилиці). От халепа! Але де вже моє не пропадало — запишемо двісті! Знайте добрість нового голови! Зараз, люди добрі, на вас уся надія: городина — це свіжа копійка! І треба так зробити, щоб уже хвіст редиски і цибулі нам сяк-так скостив борги. Після редиски в цей же ґрунт можна буде посадити зимову капусту?

Варка. Можна.

Безсмертний. Ну, а найбільше надіюсь на помідори. Хай у середньому заготівельні і риночні ціни дадуть нам по карбованцю за кілограм, то гектар нам дасть двадцять тисяч.

Гордієнчиха. Чи вискочать ці великі цифри?

Безсмертний. Вискочать, якщо захочете! А щоб діло вірніше було, обіцяю кожній ланці, яка виростить більше двохсот центнерів, половину надпланового.

Варка. Ого!

Ольга. Справді, половину?

Безсмертний. Справді.

Гордієнчиха. Ви хочете, щоб мої дівчата мали справжнє придане?

Безсмертний. Я хочу, щоб вони ставали творцями! Дівчину з сапкою я бачив ще змалку. А я хочу бачити цю дівчину з книгою, з наукою, щоб вона була не робочою силою, а дослідником, агрономом. Такий другий кінець мав додаткова оплата!

Гордієнчиха. Гарно ти тепер говориш, а що нам скажуть, коли урожай зберемо?

Безсмертний. Ви про що?

Гордієнчиха. Про те саме: деякі вважають нас господарями землі до урожаю, а після урожаю ми вже збоку, як сироти, стоїмо.

Варка. А що нам робити з такими, як Мавра?

Безсмертний. Не виходить на роботу?

Варка. Не виходить. Штрафувати треба.

Безсмертний. Війна так штрафувала жінок, що гріх нам братись за таке.

Входять Гайшук і Задніпровський.

(До Гайшука). Ну як?

Гайшук. Ет...

Безсмертний. Не вкипіло?

Гайшук. Та...

Безсмертний. Ну, що?

Гайшук. Ситуація...

Безсмертний. Говори.

Гайшук. Людей багато.

Безсмертний. Хай і вони знають, як нам легко...

Гайшук (розсердившись). Знайшли ми це стерво!.. Морда, як гарбуз, живіт — бурдюком, а очі з перепоею кудись на інше місце переселились, і приймає нас це гидомирство з радістю і обіймами: "Виручу вас, як миленьких. Я завжди був за соціалістичний сектор на селі. Для вао і ціну

божу встановлю — я вам бочку пального в залізний бак, а ви мені каністру самогонки в мій бак!" (Торкі ну вся рукою живота).

Безсмертний. І ви не могли прищемити йому хвоста?

Задніпровський. Не на такого напали. Спробували законом настрахати, а він ще на сміх нас підняв" "Закон, — каже,— на моєму боці, бо в кого я пальне крав?, У фашистів! Виходить, я підривав їхні економічні і воєнні потенціали, і за це достойний не тільки похвали, а й нагороди, хоча б медальки".

Гайшук. Фрукт!

Задніпровський. І мусили ми піти на мирову. Що тепер робити?

Безсмертний (обвів очима жінок). Гнати самогон. Задніпровський. На беззаконня йдемо?

Безсмертний. Може, закон зважить на нашу бідність і трохи приплющить око.

Задніпровський. Але як витріщить свої очі Кисіль! Щонайменше догана вам забезпечена!

Безсмертний. Ну, який голова колгоспу може прожити без догани? Але ми виграєм хоч частку тієї жіночої принади, яка потрібна нам і дітям нашим, народженим і ненародженим.

Задніпровський. Здаюсь! Підтримую! Бо за лицарство до жіночої краси і не таке прощалось!

КАРТИНА ВОСЬМА

Весняний ранок. За вітряком сходить сонце. На цвинтарі, приклавши руку до очей, стоїть отець Хрисантії, пильно дивиться на дорогу, з якої долинає перестук копит.

Отець Хрисантій. І знову зрю вершника на білому коні! З-під самого сонця вилітає, і знову на шапці червона стрічка. Щось людям глаголить... і мчить, як голуб іорданський. Це вже якийсь знак! І уві сні чогось я бачив знаки-титла огненні... І всіх, окрім Іуди, апостолів. Веселі, наче парубки, сиділи вони за божим столом, замість вина пили буряківку і не жаліли її... Де її тепер не женуть! (Глибокодумно глянув на небо, потім аасовістився).

На цвинтар вбігають Задніпровський і Хведько.

Задніпровський (радісно). Перемога! Перемога!

Хведько (захоплено). Ми перемогли!

Влітають у дзвіницю, по східцях підіймаються до дзвонів, а отець Хрисантії у шанобі здіймає руки до бога. Недалеко переможно заграла музика, обізвалися схвильовано-радісш голоси, злетіла пісня.

Отець Хрисантій. Слава Всевишньому і всьому миру хрещеному, воїнству христолюбивому... і різному, і нам, грішним... Де тепер і що тепер робить моє чадо младоумне? В останньому листі писало, що нагороджено орденом... богоугодним орденом Олександра Невського. (Витер рукою очі, потім поліз до кишені підрясника, витяг пляшку і чарку, озирнувся).

З другого боку дзвіниці в супроводі дітей з'являється з якоюсь допотопною зброєю дід Євмен.

Дід Євмен (стаючи у войовничу позу). Ану, дітки, подалі, подалі від мене — даю салют зі своєї гаківниці — гакебуша.

Діти. А вона, діду, не розірветься?

Дід Євмен (глибокодумно). А хто ж її знає, що вона думає собі. Та й порошу вписав аж цілий мішечок... І так, приціл на фашистську сторону!

Лупає вибух, усе заволокається димом, а згодом, коли дим розвіюється, на землі видно закіптюженого діда з цурпалком зброї.

Діти. Діду, ви живі?

Дід Євмен (підводячись, обмацує себе). Здається, живий, тільки щось усередині труситься. Це мене отак тут струснуло, а що ж воно зараз робиться на тій фашистській стороні? (Виходить).

За ним виходять і діти.

В цей час несподівано дзвони вдарили "Інтернаціонал". Отець Хрисантій виструнчився, потім захоплено задер голову догори.

Отець Хрисантій. Ну, так що казав я і що скажете ви? Богохульник, але талант! Наділив бог талантом, а він в учителі пішов, ще й мене збиває на самодіяльність!.. І в партизанах талантом був, а доноси йдуть; і чого воно так: як має чоловік божу іскру, то знайдеться чорт гасити її... А виграє ж як! Аж небо стає синішим і легшим, а з-за хмарок янголи крилами махають.

До отця Хрисантія, скрадаючись, підходить Поцілуйко і теж дивиться на дзвіницю.

Поцілуйко (багатозначно). Як високо не підіймається чоловік, а душа його залишається на землі.

Отець Хрисантій (насмішкувато). Ми знов на божому місці стрілися.

Поцілуйко. Горщик з горщиком і в печі стрічаються. (Дослухається до дзвонів, що вже вибивають "Шагом, шагом, шагом, братцы, шагом"). Як виграє угорі і не знає, що душа отут, під ногами, лежить.

Отець Хрисантій. Під вашими?

Поцілуйко. Хоча б і так. Він уже в торбі, тільки зав'язати лишилося.

Отець Хрисантій. За мотузочком прийшли?

Поцілуйко. Ви провидець.

Отець Хрисантій. Буває: хтось на когось мотузочка сукає, а в петлі опиняється.

Поцілуйко (посміхається). І таке буває. Ви догадуєтесь, чого мені треба од вас?

Отець Хрисантій. Не вийде, ябеднику.

Поцілуйко. Навіщо зразу проявляти душевну нестійкість? Ви не можете дати мені одну фактичну довідочку: чи в анкеті вашого достойного і нагородженого чада було написано, що він син попа?

Отець Хрисантій (вражено). Нащо це вам?..

Поцілуйко. Тільки для порядку. Війна закінчилась — і тепер треба наводити порядок, щоб од завоювань робітників і селян відмести тимчасових спільників. Чи не повідомите адресу вашого сина, чи десь-інде визнавати?

Отець Хрисантій (тихо). Що вам треба од мене/ (Від нього відпливає дзвіниця, і він, враз ніби постарівши, іде до церковної брами).

Поцілуйко. Мотузочка треба, і тоді хай ваше чадо хоч у генерали вискакує. Документально посвідчить, що Задніпровський зустрічається в церкві з Безсмертним, і ведуть розмови про труднощі, ремствують на Радянську владу, лають начальство.

Отець Хрисантій. Уточняю! Лають киселів!

Поцілуйко. Вигороджуєте? Сліди замітаєте? А вам відомо, що вони ремствують на владу?

Отець Хрисантій. Але ж це чиста неправда!

Поцілуйко. Правду теж можна трохи скособочити. Ви ж не скажете, що ваш син чистою правдою доскочив орденів і чину!

Отець Хрисантій. Він їх кров ю заробив! Поцілуйко. Але ж він у анкетах не писав, що має попівську кров?

Отець Хрисантій. Я не відаю, що він писав у анкетах.

Поцілуйко. Яка свята наївність. Чи не ви учили його, як треба жити в класовому суспільстві? От і живе тепер він, як люди. І хай живе — дозволяю, але дайте і мені жити! Що вам коштує написати одну сторінку на шкільному зошиті. По руках?

Отець Хрисантій. Бійтесь бога в такий великий день вимагати доноса.

Поцілуйко. Великий день не поменшає від цього.

Отець Хрисантій. Господи, вовчу кров маєте в серці...

Поцілуйко. Он як! Тоді прощайте! В моїй торбі й для вас знайдеться житлоплоща... (Збирається йти).

Отець Хрисантій. Та куди ви?! Пождіть!..

Поцілуйко. Отже, по руках?

Отець Хрисантій. Ні, ні! Сьогодні не можу...

Поцілуйко. А завтра?

Отець Хрисантій. Я не знаю, чи доживу до завтра.

Поцілуйко. Доживете! Обіцяю! Отже, до завтра! Я пішов! (Зникає).

Отець Хрисантій. Щоб ти крізь сонце пройшов! І він хоче разом з усіма сісти за вечерю, ще й ноги покласти на чийсь душі... І от уже небо потемніло, поменшало і радість за хмари пішла. (Підводить голову). А цей дзвонить, наче на світову революцію!.. Григорію Стратоновичу! Не чує... Григорію Стратоновичу!

Голос Задніпровського. Чого вам, панотче? Дзвонів шкода?

Отець Хрисантій. Я надумався!..

Голос Задніпровського. По чарчині випити?

Отець Хрисантій. Ні!.. Приймете керувати самодіяльністю?

Голос Задніпровського. Приймемо!

Отець Хрисантій. Я не жартую. Справді приймете?

Голос Задніпровського. Неодмінно!

Отець Хрисантій. І пайок буде?

Голос Задніпровського. Буде.

Отець Хрисантій. Тоді міняю соцпоходження. І, хай простить
Всевишній, задзвонить революційну!

Голос Задніпровського. Для чого?

Отець Хрисантій. В такий історичний час живемо. (Поглянув на
церковні двері). І прощайте, громадяни святі! (Засовує в кишеню
пляшку, скидає піджасник і виструнчується, почувши мелодію "Шагом,
шагом, шагом, братцы, шагом").

Завіса

ДІЯ III

КАРТИНА ДЕВ'ЯТА

Темний вечір Між корінням прибережних дерев співає невидима вода.
Скрипнули двері Мавриної землянки, затремтів вогник свічки. В його
одсвіті окреслюються постаті черниці і Маври. Бони підходять до річечки,
стають на кладці.

Черниця. Мир душі твоїй, сестро, мир і спокій.

Мавра. Спасибі.

Черниця. Єдиний милостивий господь не відкидається від грішників,
не відкинеться і від тебе. Ми ждемо тебе, сестро. Врата нашого храму
відчинені для тебе, і вони святістю своєю зачинять твій гріх од світу.
Завтра ми ждемо тебе.

Мавра. Але...

Черниця (строго). Що "але"?

Мавра. Я звикла жити між людьми.

Черниця. Люди хитаються од усяких вітрів, і отверділість їхніх сердець твоє розчавить. Чи ти за колгоспом жалкуєш? Все одно ласки там не дочекаєшся, хліба не наїсишся. Завтра ми ждемо тебе.

Мавра. Я хліб заробляла руками, а не молитвами. Черниця. І в нас в де руки прикласти — і денно, і нічно.

Мавра (прислухається до гомону води). Я люблю, як у корінні співає вода.

Черниця. У нас ти почуєш янгольський спів і правдомовне слово.

Мавра. Життя, життя... Що ти є?

Черниця. Ось даю тобі святу свічку, вона може згоріти до корінця, і її можна погасити. Оце і є життя. (Гасить свічку).

Як немовля, схлипнула вода.

Ми завтра ждемо тебе, сестро.

Чути схлип Маври і спів води у корінні. Затемнення.

Землянка. Біля невеликої печі порається Мавра. На ріжку стола горить свічка. Щось заворушилось угорі. В Маври болісно зваились дикуваті очі. В землянку входить Марко Безсмертний.

Безсмертний. Добрий вечір, жінко добра.

Мавра. Ви прийшли мене на роботу гнати?

Безсмертний. А ти боїшся її, що одразу захопилась за кочергу?

Мавра. Не боюсь, але робити в колгосп не піду. І не агітуйте мене, агітували різні... Нікому, нікому я тепер не вірю.

Безсмертний (спокійно). І це може бути.

Мавра. Що може бути?

Безсмертний. Те, про що говориш ти. Окривдить зирось людину раз, окривдить вдруге — і захитається в неї віра... Тебе хто зобидив?

Мавра. Хто ж нашу сестру не зобиджає. Доброго чого не допросишся, від лихого не відіб'єшся, та ще тоді, коли вдова має хоч трохи якоїсь краси, будь вона...

Безсмертний. Чисту правду кажеш: ще дуже свинуваті ми, чоловіки.

Мавра. Наговорили вам всякого на мене?

Безсмертний. Сама розумієш, не маленька.

Мавра (болісно). Не маленька... І хай плещуть. Не важко осудити людину, а хто їй порадить, як у світі прожити?.. От і ви стали головою, почали порядок наводити, вже комусь лісом пособили, людям городи орете, а хто мені моє горе зоре?

Безсмертний. Ще нема того плугатаря, який міг би зорати горе... А город ми тобі завтра зоремо.

Мавра (з підозрою). Завтра? За яку ж таку ласку будете орати мені?

Безсмертний. Не за ласку, не за твою роботу, а за твою судьбу.

Мавра. За мою судьбу? А ви знаєте, яка вона?

Безсмертний. Чому ж не знаю — вдовина.

Мавра враз зойкнула і заплакала.

(Підвів її до столу, посадив на стілець). Ти чого, жінко добра?

Мавра. Тепер ви все знаєте про мою долю.

Безсмертний. Нічого я не знаю.

Мавра. Так будете знати. І всі будуть знати... Я з дітям ходжу. Що мені робити з ним у цьому світі? Тому й:

на роботу не виходжу, щоб відтягнути людський поговір, та не можу відтягти своє безталання — дитя незаконне у мене.

Безсмертний. І не говори, і не думай такого. Чого не буває у житті? Знай: любов може бути незаконною, а діти всі законні. І ми вже не судді їхні, а батьки, вихователі.

Мавра. Справді? Ви так думаєте, що всі діти законні? А я його вбити хотіла.

Безсмертний. І як ти могла таку погань у голову впхнути! Ти ж мати, чуєш — мати!

Мавра. На яку всі будуть пальцями тикати.

Безсмертний. Зовсім не втішу тебе — всякі є ще люди, і дурень може пальцем чи словом розітнути душу, як ножем, але від цього розуму в нього не побільшає.

Мавра. Коли б так батько говорив.

Безсмертний. Хто він?

Мавра. Хіба не догадуєтесь? Безбородько... Все до однієї баби посилає, від якої половина жінок переходить на цвинтар.

Безсмертний (гнівно). Плюнь йому в вічі! А він же дітей не має. Чого б і не порадуватись цим?

Мавра. Порадуватись? Ви справді так думаєте чи втішаєте мене, дурну?..

В цей час тихо, по-зłodійськи відчинились двері і в землянку ввійшов Безбородько. Побачивши Марка, він злякано кліпнув повіками, зірвав картуза з голови.

Безсмертний. Хоч тут зустрілись, коли не можна на полі побачитись.

Безбородько (боязко попасував на Мавру). А чого, практично, ти тут? Наче сюди й не по дорозі.

Безсмертний. Чого я тут? Прийшов сказати Маврі, щоб виходила на роботу.

Безбородько (полегшено). Роботу, роботу підганяєш! За все хапаєшся, та всього не переробиш! А я, грішним ділом подумав собі: чи не сподобалась тобі, практично Мавра?.. Чом не красуня? З новим

головою, та ще з удівцем, гарна вдова ніколи не пропаде. Став, Мавро, на стіл якусь паленуху. Як ти на це дивишся?

Безсмертний. А чого ж — можна. І знаєш, за що я хотів би випити?

Безбородько. Знаю: за якісь нові ідеї. Вгадав?

Безсмертний. Ні, не вгадав. Ми вип'ємо за твого сина чи доньку, яку народить Мавра.

Безбородько (оторопівши од переляку). Їй... ти

все, практично, знаєш? (До Маври). Нащо ти сказала? Іще не пізно щось зробити... (До Безсмертного). А ти радієш?..

Безсмертний. Радію, Антоне. Але не так, як подумалось тобі. Хіба це не радість, що в тебе, нарешті, буде дитина, що ти теж станеш батьком, а не безплідним деревом? Вип'єм за це?

Безбородько. Я краще отрути вип'ю, аніж запиту її дитя на своє ім'я! І хто доведе, що воно моє? (Вискакує з землянки).

Мавра (крізь сльози). Ще дитя не народилось, а батько відмовився од нього.

Безсмертний. Хіба то батько? Запишеш своє дитя на моє ім'я.

Мавра. Ой, Марку Трохимовичу!.. Як же ви своє ім'я...

Безсмертний (як може, утішав Мавру). Заспокойся, жінко добра... Головне ж не ім'я, а життя.

Мавра. І хто його знає, що таке життя?.. (Плачучи, віддирав од столу свічку і кидає її в піч).

КАРТИНА ДЕСЯТА

Вечірнє поле, темніють полукіпки, гудуть молотарки, скриплять вози. На пагорбі, врізаючись крилами у зорі, весело трудиться вітряк. Од молотарки чути вигуки і сміх, а за вітряком, когось шукаючи у світі, ходить дівоча пісня.

Похитуючись од втоми, іде Марко Безсмертний, ось він прислухається до співу, щось згадує, зітхає і продовжує пісню:

"Та мала нічка-петрівочка, та не виспалася наша дівочка".

Безсмертний. Тепер на полі, як на фронті — ніхто не висипається, навіть отець Хрисантій виявив свідомість. Жнива! "Та мала нічка-петрівочка, та не виспалася наша дівочка". (Дивиться вдалину). А де, в яких світах моя дівочка?.. Мовчіть, думки, мовчи, тривого. (Лягав на землю, поклавши голову на снопа). Тепер і зорі мерехтять у очах, як зерно. Що ж, молотарки працюють. Хліб іде!.. Хліб!.. Якраз відпочинеш! Когось несе! (Зіскакує на ноги і удає, що милується природою).

З пошивкою за плечима входить, наспівуючи "Шагом, шагом, шагом, братцы, шагом", в звичайному селянському одязі отець Хрисантій.

Отець Хрисантій. Ну, спасибі, спасибі, чадю! (Бере клунок поперед себе). Оце, бачиш, тримаю святий хліб у руках, як бог землю, бо маю його не за хрестини і за мерлини. А грішив, грішив і марнословив на вас — думав: трудодень запишете, а хліба бог дасть.

Безсмертний. Чого ж це ви так грішили?

Отець Хрисантій. Можу тобі сказати, як нетиповий піп: я людей, того, дури́в, то думав — люди і мене обдурять... (Прислухається). Чуєш?

Безсмертний. Чую: вози скриплять на дорогах.

Отець Хрисантій (перекривляв). "Скриплять"! Слух поганий маєш! Співають, бо людям радість везуть! Це зрозуміти треба!

Безсмертний. Постараюсь. А чого ви свою ношу несете?

Отець Хрисантій. Це ноша — не хрест, а плід. Вона веселить мене!.. Зараз я занесу муку дружині Задніпровського, сам діжу замішу, а потім добру чарку вип'ю,— за мир, душевний спокій і ЦеКа.

Безсмертний. Інтересний ви чоловік.

Отець Хрисантій. Хоч я і нетиповий піп, але щось-таки в мене є! (Пішов).

З вузликом в руках входить дід Євмен.

Дід Євмен. А я тебе, Марку, всюди шукаю...

Безсмертний. Щось трапилось, діду?

Дід Євмен. Таки трапилось!

Безсмертний (занепокоєно). Що?

Дід Євмен. Зараз розкажу. Іду я оце селом, поволеньки собі іду...

Безсмертний. Та скоріше, діду!

Дід Євмен. А ти не збивай старого, збивати нас є кому. На чому ж зупинилась моя думка? Ага! Іду я оце селом, придивляюсь, принохуюсь до нього... Та не кипи, Марку, вискажись акуратно, як на зборах. Принохуюсь, значить, і чую: од кожної хати, од кожної землянки, навіть там, де вдови й сироти живуть, пахне свіжим хлібом.

Безсмертний. Не тягніть! Що трапилось?

Дід Євмен. Оце ж і трапилось: од кожної оселі тепер запахло свіжим хлібом, не краденим, не вихитруваним, не купованим, а своїм! Це щось та значить!

Безсмертний. Ху! А я вже чого не передумав!

Дід Євмен. І Киселя згадав?

Безсмертний. І його теж.

Дід Євмен. Отак і живемо: ти хочеш людям хліб дати, державу хлібом засипати, а він старається тебе засипати... До людини не доріс, а в теоретики вискочив!.. Повечеряй свіженьким.

Безсмертний. Отак з білим вузликом колись розшукувала мене в полі моя Олена. Розшукав і теж починає сварити: "І нащо оце головування... за ним і не обідав, і не вечеряв, і сім'ї відцурався, і перепавсь, мов смик..."

Дід Євмен. А потім починала співати. Не голос, а солов'я мала в грудях. (Починає наспівувати).

Безсмертний (тихенько підхоплює пісню, і вона доладне пливе над вечірніми полями).

Шкода, мамцю, шкода, Вишневого цвіту,

Що розвіяв вітер

По всіх білих світах.

З'являється Безбородько і остовпіло зупиняється.

Безбородько (до Безсмертного). Ти ще й співаєш?

Дід Євмен. А що? Може, сам товариш Кисіль опустив циркуляр — не співати?

Безбородько. Так ти, Марку, ще нічого не знаєш?.. (Співчутливо хитає головою). Запрацював, запрацював ти, голубе сиз, і не знаєш (показує руками), що в світі робиться.

Безсмертний. Земля стала повільніше кружляти?

Безбородько. Не жартуй, чоловіче, коли до твого порога підійшло горе.

Безсмертний. Це горе в чийому образі й штаних?, Безбородько. Ці штани ти скоро побачиш, тяжче побачити сорочку щастя... Казав же тобі і раз, і вдруге, і втретє: не вилазь із шкури — все одно монумента не поставлять!

Безсмертний. А я так старався на нього!

Безбородько (не зрозумівши Іронії). Ні, ні, з нашими людьми на монумент не заберешся, тому треба жити реальностями, а не загравати з народом.

Дід Євмен. Це наш Марко заграє з народом?

Безбородько. А то ні? Ось що у вас у вузлику? Хліб з нового урожаю?

Дід Євмен. З нового.

Безбородько. А за нього такий вузол зав'язався, що коли подумати, то це вже не хліб, а слідство й суд.

Безсмертний. Доки ж наш хліб буде підсудним?

Безбородько. Напевне, до того часу, поки його піюлями не замінять.

Дід Євмен. Теорія Киселя, язик Безбородька!

Безбородько. А ви свою теорію тримайте за зубани. Згодиться, бо вже й Марко похитнувся!

Дід Євмен. Похитнувся чи похитнули?

Безбородько. Тепер його і Зірка Героя не врятує! матеріали пішли аж до секретарів ЦеКа і в ті інстанції, де пісні не співають, а де осипаються люди як вишневий пвіт. (До Безсмертного). Ти, поки не пізно, хоч вітряк спини.

Безсмертний. Вітряк легше спинити, аніж недоумство.

Безбородько. Тобі статті й без нього вистачить. (Показав рукою на вітряк). Спини, зрубай його!

Безсмертний. Я крил нікому не рубаві

Безбородько. Ну, як хочеш... Відомо, ти не жалієш себе, може, через це тебе й люблять люди. Та що з їхньої любові? Як буде суд, любов

пожуриться в кутках, а суд знайде статтю й параграф. Ріальностями треба жити!

Дід Євмен. Не каркай, наче ворон. Он перші півні вже співають.

Чути, як співають півні. Дід Євмен і Безбородько виходять.

Безсмертний. Діла!.. От і поменшало все навкруги, а серце побільшало, і, здається, побільшали останні осколки у грудях... А півні співають, і вітряк крутиться. Я люблю тебе, дерев'яна птице, люблю, коли ти з камінної душі викидаєш струмочки муки, і печальюсь, коли обвисають твої потріскані крила. Я ніколи не буду ні руйнувати, ні зупиняти тебе,— хоч у самого обломляться крила... Що це? (Вражено починає прислухатись до пісні, що наближається).

Ми чуємо ті самі слова про вишневий цвіт і той самий голос Олени, з яким познайомились у пролозі.

Що це робиться зі мною? Марево? Сон? Вона!.. Олена! І в руці білий вузлик! (З жахом відступає назад).

А на полі з'являється тонка жіноча постать з білим вузликом у руці. Це Тетяна. Марко приголомшено прикладав руку до чола.

Тетяна (надривним голосом). Тату!

До Безсмертного, надломлюючись, біжить донька і, сміючись і плачучи, падає батькові на груди.

Безсмертний (обома руками охоплює своє дитя). Тетянко, це ти?.. Тетянко, донечко, це ти?

Тетяна. Я, тату, я...

Безсмертний (вдивляється в обличчя дочки, пальцями витирає їй сльози). Яка ж ти гарна, доню, кровинко моя!

На очах батька донька вперше бачить сльози і теж обтирає їх пальцями. Отак і стоять вони якийсь час, наче вимуровані з каменю самої історії.

Як ти на маму схожа, пташино моя. І коси такі самі...

Тетяна. Не такі, тату. (Опустила на плечі хустину, і батько в золоті кіс побачив сиве пасмо).

Безсмертний. Хто ж тебе так зобидив, дитино моя?

Тетяна. Нелюди... В концтаборі. Вони так били мене, що очима не сльози, а кров ішла. Вони змогли вибити кров із очей, але не могли вирвати зізнання з душі... А як ви, тату?

Безсмертний. Нічого, доню, нічого. Моя пісня та сама, що й колись була: орю, сію, жну. Як добре, що ти повернулась, кровинко моя...

Тетяна (розгортає білий вузлик). Я вам їсти принесла. Ви ж не обідали, і не вечеряли, і домівки відцуралися.

Безсмертний (почувшії слова Олени, посміхнувся). Невже це ти? (Підіймає на руки своє дитя, і сміється, і печалиться над ним).

А в цей час з села донеслось гудіння дзвонів.

Тетяна. Чогось дзвони затужили. Що воно?

Безсмертний (опускає доньку на землю). Це, напевне, отець Хрисантій на radoщах загуляв. І ми загуляємо, доню... А нашої мами нема...

Тетяна. Знаю, тату.

Безсмертний. Перед смертю вона сказала: "Хоча б, іроди, в очі не стріляли, бо жаль їх буде". І не стрелили іроди їй в очі, а вдарили в груди, де жила її пісня... а потім ще й повісили...

Тетяна. Тату, не плачте...

Безсмертний. То вже, доню, не я плачу, то вся моя таль за ці роки заплакала. Пробач, маленька...

Входить Гайшук.

Гайшук (занепокоєно). Ой Марку!.. Тетянко, дитино, це ти?

Тетяна. Пізнали?

Гайшук. Як же не пізнати тебе, золота вербичко!.. Яка радість... І яке горе, Марку...

Безсмертний. Говори, Іване!

Гайшук. Щойно Задніпровського забрали. Ордени обривали, начеб він їх не кров'ю заробляв. Як обшарпане дерево, вивели його з землянки. Чогось ще в дзвінницю, де він жив, водили. Отам жінка його кілька разів надала, вставала і знов падала... Ну, а тепер отець Хрисантій на дзвіниці дзвонить, наче по вмерлому.

Безсмертний. Не діждетесь! Не буде похорону, ні. (Обіймає Тетяну й поспішає в село).

Тетяна. Куди ж ви, татку!

Безсмертний. Ще сам не знаю, доню... не знаю... Людину треба рятувати.

Тетяна хоче кинутись за батьком, але він рухом руки спиняє її, непомітно для неї примружується на Гайшука і виходить.

Тетяна. Дядьку Іване, що ж воно робиться?

Гайшук. Ходи!

Тетяна. Чиї ходи?

Гайшук. Різних парсун.

Тетяна. Яких парсун?

Гайшук. Що хитро допались до ідей і меду. Ідеї — насам, мед — собі!.. Як ти виросла, дитино. А я ж тебе на руках носив, казки розказував. Забула?

Тетяна. Не забула. І в таборах під косою смерті

вгадувала вас, ваші руки.

Гайшук. Добре ми більше пам'ятаємо, аніж лихе. Тому деякі парсуни і нашу великодушність гнуздають для себе.

Тетяна. Як же ви тепер живете?

Гайшук. Як цей вітряк! (Показує на вітряк). Тричі його збирались рубати, а він пересварюється з вітрами і робить своє.

Тетяна. І вас тричі рубали?

Гайшук. Та, мабуть, більше. (Подивився на пальці обох рук, посміхнувся). Про це теж можна казку розповісти.

Тетяна. Хіба так можна жартувати?

Гайшук. Мені можна, бо я чоловік віруючий!

Тетяна. В що ж ви вірите?

Гайшук. Раніше: в бога в трьох лицях, у рай, у пекло, в діву Марію непорочну, в апостолів, у святителів, у чисту — та і в нечисту силу заодно, а тепер — у комунізм і перемогу до кінця! Ну, а деякі з нечистої сили все хочуть посварити мене з комунізмом — то його зменшують, то мене зменшують. Інтересне виходить кіно: коли я на Перекопі півпарубком громив Врангеля — у мене вже тоді вистачало росту, коли я нещодавно підіймався в атаки на різних плацдармах і п'ятачках — ніхто не зобиджав мій ріст, а коли я підіймаюсь на різне криводушне сім'я, воно й кричить, що я до чогось не доріс, як селянський елемент. А як воно буде репетувати, коли я його буду, як падло, закопувати в землю! Воно буде кричати, а я буду втоптувати землю і сміятися, бо я чоловік віруючий...

Гуде дзвін.

Затемнення.

Цвинтар. В темряві окреслюються силуети церкви й дзвіниці. Стихав гудіння дзвона, з дзвіниці, похитуючись, виходить отець Хрисантій, зачиняв за собою двері.

Отець Хрисантій. Темно. Нічого не бачу. Цей мерзопакосний ябедник, здається, викидав навіть зорі з неба. Як темно стало... кругом і в душі... (Виймає а кишень пляшку й підносить її до вуст).

Входить Марко Безсмертний.

Безсмертний. Від вина видніше не стане.

Отець Хрисантій. Зате печаль приллю.

Безсмертний. Робити треба щось.

Отець Хрисантій. Куди ж я піду з патлами своїми? Життя пройшло повз мене, як подорожній, і нічого не вродило на моїй ниві, окрім християнського песимізму. Його вином я безуспішно приливаю. Але чого життя нівечить таких людей, як Задніпровський? Хто в один ковчег вміщає правду й кривду?.. Згадую Еклезіаста, глава восьма: "Не скоро совершается суд над худыми делами: от ого и не страшится сердце сынов человеческих делать "до". (Кидав пляшку, виходить).

Безсмертний (стукав в двері дзвіниці). Катерино Петрівно, відчиніть... Чуєте?

Жіночий голос (з дзвіниці). Хто там?

Безсмертний. Це я, Марко Безсмертний.

Жіночий голос. Ойі! Невже це ви?

Здалеку тихо-тихо обізвалася пісня "Коло млина, коло броду".

Безсмертний. Як у неї, бідолашної, змінився голос.

Розчинились двері, і на порозі Безсмертний побачив не Катерину Петрівну, а Степаниду, що притулила сплетені руки до грудей.

Хто ви?

Степанида. Не пізнаєте?

Безсмертний. Степанидо... Степанидо Іванівно, це ви?

Степанида. Я, Марку Трохимовичу.

Безсмертний. Значить... живі?

Степанида. Як бачите.

Безсмертний. Де жі як вам жилося?

Степанида. Як усім у ці роки: у кожного вистачав свого горя, а щастя поки що нікому не вистачає...

Безсмертний. Яким же ви чудом потрапили сюди?

Степанида. Я зведена сестра Григорія. Приїхала до нього... на горе приїхала.

Безсмертний. Вірю: ми перемелемо його!.. Куди забрали Григорія?

Степанида. В обласну тюрму.

Безсмертний. Отак зустрілись і — прощайте... Ви будете тут?.. Чи знов втечете... тобто кудись поїдете?

Степанида. А ви куди?

Безсмертний. В ЦеКа.

Степанида. Викликають?

Безсмертний. Совість кличе.

Степанида (зрозумівши все). Спасибі вам. Я буду виглядати в&с, як... як молоді літа свої.

Безсмертний (сумно). Тільки де вони? За якими герами чи кручами? (Іде).

Степанида. Я ждатиму вас... Марку Трохимовичу...

КАРТИНА ОДИНАДЦЯТА

І знову вечірнє поле, і гудіння молотарок, і дівоча пісня, і силует вітряка, що меле добре мливо. Наближається гуркіт підводи, якою їде дід Євмен. Навперейми підводі вибігав з рушницею Шавула.

Шавула. Діду Євмене, зупиніться!

Дід Євмен. Чи не пішов би ти під три чорти?

Шавула. Не зупинитесь — стрілятиму по конях.

Дід Євмен. Чого тобі, самшедший? (Зупиняється, злазить з підводи).

Шавула. Приказ! Марка начальство розшукує.

Входить Безсмертний.

Безсмертний. Яке начальство? (Підходить з дідом Семеном до Шавули).

Шавула (зловтішне). Оте, що і тобі безсоння принесе! (Вибігав).

Чути гуркіт підводи.

Дід Євмен. Куди ти, іроде, поїхав? (Кидається в ніч, а потім непомітно повертається і став біля полукіпка).

Безсмертний. Ну, й ніч сьогодні — однієї вистачить на півжиття.

Входить Кисіль і Чорноволенко. Слідчий світлом ліхтарика вихоплює обличчя Безсмертного.

Чорноволенко. Марко Проклятий?

Безсмертний (гнівно). Я не знаю, на кому з нас печать проклятого!

Чорноволенко. Тепер дізнаєтесь остаточно! Ви обдурили раз мене, та двічі з моїх рук ніхто не вислизав. Вони уміють робити діло.

Безсмертний. Робіть потім, що забажаєте, а зараз мені їхати треба.

Чорноволенко. Втекти хочете? На вас, з вашою гордістю, це не схоже. (Виймає з портфеля папір, зривав з полукіпка шапку, вмощує зад на колоски і гукає до шофера). Присвіти, Прокопе!

Мерехтливе сяйво лягав на папір і руку а авторучкою.

Ітак, протокол номер... Прізвище відоме, ім'я — теж, по батькові?

Безсмертний. Трохимович... Не затримуйте мене... Чорноволенко. Перед буквою закону я і рідну маму не відпустив би: мій фах із гуманізмом не цілується... Так хто вас до повної задачі хлібозаготівлі надоумив дати людям хліб?

Под вітряка підходить якийсь чоловік і непомітно стає за полукипком.

Безсмертний. Урожай і совість!

Чорноволенко. За совістю забули: а — плани, бе — і державу?

Безсмертний. Я пам'ятаю плани, державу і людей. То це смертельний гріх?

Чорноволенко. Це першородний гріх — ви першу заповідь забули!

Кисіль. За це вас буде судити епоха!

Безсмертний. Не кидайте свої бездушні тіні на епоху. Вона велика — ви дрібні.

Чорноволенко (люто). Ми тіні?! Ми з тебе зробим тінь!

Безсмертний. Вам тільки дай параграфи — ви з них натешете хрестів на кладовища.

Кисіль. Ти сам свій хрест собі тесав.

Безсмертний. Я хрест тесав фашизму, а людям сіяв хліб!

Кисіль. Що сіяв — не біда, біда, що роздавав. Минулися часи Ісуса!

Безсмертний. І це так думати навіть у врожайний рік?

Кисіль. Перед планом усі роки рівні, як близнята.

Безсмертний. Коли нема розуму, то це надовго... Ми грудьми спиняли тонни свинцю, чого ж ви боїтеся довірити нам грами хліба?

Чорноволенко. В законі що написано? Дається вам право на землю, а про хліб іще закону не було! Значить, зараз не про дядька, а про економію треба думати.

Безсмертний. Не економісти ви, а свистуни, порожні глиняні фігурки, що присмокталися до закону і епохи. Хіба ви знаєте життя? Чи думали, що з того вийде, коли я по-вашому зроблю? Так, не підтримавши людей, що вибиваються з руїн і голоду, я на папері, на рапорті зекономлю пуди, а вб'ю і віру, й сподівання. Ви краще порівняйте: скільки ми видаємо хліба людям, а скільки його згниває на обочинах залізниць? Кому ж потрібна така економія?

Кисіль. Це все виноситься за скобки, а пам'ятати треба тільки план!

Безсмертний. Я пам'ятаю, що Ленін говорив про план.

Чорноволенко. Ленін? Про який план?

Безсмертний. Про єдиний господарчий. Він вчив, що треба не базікати про план взагалі, а детально вивчати виконання наших планів, наші помилки в практичній справі і способи виправлення їх... Не затримуйте мене, бо сам піду.

Чорноволенко. А протокола хто підпише?

Безсмертний. Як треба, зараз підпис дам.

Чорноволенко. На чистому папері?

Безсмертний. На чистому.

Чорноволенко. Тоді підписуйсь!

Безсмертний (підписується). До побачення.

Чорноволенко (а глибоким здивуванням оглядав то Марка, то підпис). Постій! Це я перевіряв твій характер! Дивак ти, чоловіче! Ти ж на папір не підпис — душу поклав.

Безсмертний. Нащо б мені душа, якби вона за інших не боліла.

Чорноволенко. Заболить, заболить, голубе,— за це і я свій підпис дам. (Пише протокол).

Кисіль (до Безсмертного). Тепер, коли ви в руках закону, мені навіть трохи жаль, підсудний, стало васі що ж, ви вміли осідлати практику, але вона втопила вас.

Безсмертний. Це панихида по мені?

Кисіль. Це панахида по обмеженому селянському світу. Ну, що з того, що твій дядько пересидить без хліба, хай навіть хтось помре без нього? Так теорія, ідеї житимуть! Ось так треба все розуміти, стоячи біля постаменту історії.

Безсмертний. Біля постаменту чи триніжка?

Чорноволенко. Чого б ото я пащекував? Хіба не ясно, що історія — це не кладовище фактів?

Безсмертний. Але я хочу, щоб історія не йшла з лопатою на кладовище.

Чорноволенко. За одне це треба ізолювати на рси ки!

Безсмертний. Хто розкидається чужими роками, той не долічиться своїх.

З-за полукіпка виходить Борисенко.

Борисенко. Вірно, Марку. Вірно!

Кисіль. Що вірно? Невже й тепер ви, секретар райкоу, берете його під захист?

Борисенко. Його життя взяло під захист.

Кисіль. Життя! Сильно сказано! Та дещо в сильніше життя — суд!

Борисенко. Вам суд потрібний для життя, життю ж потрібний суд над вами!

Кисіль. Про це, може, скажете секретарю ЦеКа?

Борисенко. Не може — я уже сказав!

Кисіль. Сказали? Я протестую! Я не довіряю вам!

Борисенко. Як про це сказав!

Кисіль. Що саме?

Борисенко. Що ваших теорій і підозри вистачить на область, на республіку, на Землю, на Місяць і трохи на Венеру.

Кисіль. Жартуєте! Невже ви так сказали?

Борисенко. Уявіть, не посоромився!

Чорноволенко (злісно). Ви такій людині, такому теоретику викопали політичну яму...

Борисенко. Уявіть, не яму, а пенсію!

Кисіль. Як це розуміти?

Борисенко. Ви переходите на пенсію.

Чорноволенко. А їхня робота, посада?..

Борисенко. Вона залишиться лише в послужних списках, та, може, хтось не раз згадає, як дехто ва ній у міру свого таланту зменшував і землю, і небо, і людину...

Дід Євмен. От не знав досі, за що дають пенсії...

Кисіль (люто, до Борисенка). Я вам згадаю це й на тому світі, секретарю райкому.

Борисенко. До речі, з сьогоднішнього дня я вже не секретар райкому.

Кисіль (радісно). Є-таки правда у світі! Зняли-таки!

Борисенко. Та ні, обрали секретарем обкому.

Кисіль. Що?.. Я протестую... Ой, що ж це робиться у світі?..

Чорноволенко (до Борисенка). Я сердечно, сердечно вітаю вас... Це така радість нам і масам... То порвати протокол?

Борисенко. Можете зберегти собі на пам'ять — це ваш останній протокол!

Чорноволенко. Як останній? Ой, серце заболіло... Чому ж останній?..

Борисенко. Тому, що не закон, а жовч, злоба і неуцтво, немов черва, прогризли ваші груди.

Дід Євмен. І йому теж пенсію дадуть?

Борисенко. Це вже, діду, буде залежати: а — від спритності Чорноволенка, в якій я не сумніваюсь, бе — від щедрості міністра соціального забезпечення.

Дід Євмен. Хай міністр на цей час притисне копійку хоч так, як моя стара.

Борисенко. При нагоді я передам йому голос має.

Кисіль і Чорноволенко виходять.

Безсмертний. Секретар ЦеКа ще в області?

Борисенко. Так. Ти завтра маєш бути в нього. Розкажеш усе і про хліб, і про додаткову оплату, і навіть про безплатний борщ...

Безсмертний. І про одну людину...

Борисенко. Про Задніпровського ми скажемо разом... (Дивиться на небо). Визоріло. Погожий завтра буде день!

Безсмертний. Якщо ми всі будемо разом! (Кладе руки на плечі Борисенку і діду Євмену).

Дід Євмен. Ідеалізм!

Завіса

ЕПІЛОГ

Вечір зоряно опустився над оселями нового села. Може, лише по вирослих прибережних деревах і по знайомому співу води, що нуртує між корінням, ми впізнаємо те місце, де колись горбатилась Маврина землянка. Недалеко загуділа і стихла машина. Вгинаючись од ваги двох, навхрест перев'язаних мотуззям валізок, входить постарілий Антін Безбородько. Він ставить валізки на землю, рукою витирає чоло, потім підіймає голову догори. Падає зірка.

Безбородько. Чиясь зоря, практично, падав, мов грудка, а хтось, на кого й не подумав би, бере зірку в руку... (Оглядається довкола). Як тут змінилось усе! Тільки так само співає вода. (Прислухаючись до співу води, знову витирає чоло).

Раптом чути веселий дитячий сміх. З'являється хлопчак років одинадцяти-дванадцяти.

(тільки тепер помічає на порозі нового будинку хлопчака) Ти чого, практично, регочеш?

Іванко. Хіба не можна?

Беззбородько. Це некультурно! (Виймає цигарки). Закурити хочеш?

Іванко (пирхнув). А це культурно?

Беззбородько (примирливо). Давай краще миритись.

Іванко. Хіба ми сварились коли?

Безбородько. Як тебе звати-величати?

Іванко. Звати — Іванком. А як вас величати?

Безбородько. Безбородьком.

Іванко. Хи-хи-хи.

Безбородько. Це так смішно?

Іванко. Трохи... У нас, казали люди, теж був свій Безбородько.

Безбородько. І що говорили про нього?

Іванко. Що він однією рукою загібав, а другою — доноси писав!

Безбородько. Чого, практично, не наговорять люди. Не знаєш, де хата Маври Покритченко?

Іванко. Чом не знаю, коли біля неї стою.

Безбородько. Оце будинок Маври! Хто ж поставив його?

Іванко. Люди!

Безбородько (хвилюючись). А ти, практично, хто будеш?

Іванко. Іванко, син Маври.

Безбородько. Ти син Маври!?

Іванко. Та чого ви все дивуєтесь, ніби з чужої землі приїхали.

Безбородько. Нічого, нічого... син... син...

Іванко (співчутливо). Ви, дядю, свого сина згадали?

Безбородько. Згадав.

Іванко. Десь давно не бачили його?

Безбородько. Не бачив... А що твоя мама робить?

Іванко. З гостями саме вшановують Золоту Зірку, обімивають.

Безбородько. Зірку!? І хто гостює в мамі?

Іванко. А хіба ви будете знати?

Безбородько. Напевно, буду.

Іванко (вражено). То ви, може, той Безбородько, який колись був у нашому селі?

Безбородько. Ні, ні, я, практично, не той Безбородько... То хто в мамі гостює?

Іванко. Наш голова Марко Трохимович Безсмертний з жінкою Степанидою, мій учитель Герой Радянського Союзу Григорій Стратонович Задніпровський...

Безбородько. Задніпровський — Герой!? (Насмішкувато). Невже знов була війна?

Іванко. Таки була, та й ще йде потроху.

Безбородько. Із ким?

Іванко. Та з кривдою, нехай вона горить! Ти її в двері, вона тобі у вікна, ти її з вікон, вона — у щілину, ти її з щілини — вона тобі в печінки або торгівлю!

Безбородько. Хто це так говорить?

Іванко. Дід Євмен.

Безбородько. Іванко, поклич свою маму сюди.

Іванко. А ви заходьте до хати. Так буде краще і культурно.

Безбородько. Ні, ні, я не хочу непокоїти. Поклич її сюди.

Іванко. У нас так люди не роблять. (Знизавши плечима, зникає за дверима).

З оселі незабаром виходить радісна Мавра.

Мавра. Заходьте, заходьте на мою радість! Ой! Ти?.. З якого світу взявся? Чого приїхав?

Безбородько. До тебе, Мавро, до тебе... Прямо з поїзда...

Мавра. Твій поїзд спізнився на десять років.

Безбородько. Забудьмо все минуле, Мавро. Я приїхав одружитися з тобою... У нас же дитина в...

Мавра. Не в нас — у мене. Йди з очей.

Безбородько. Невже ти все забула?.. Забула, як тоді співала вода у корінні?

Мавра. Вона співає не для тебе.

Безбородько. Мавро, я ж приїхав одружитися з тобою.

Мавра. Їдь до своєї нечесної копійки, вона завжди була твоєю жінкою і любовницею.

Безбородько. Проганяєш?

Мавра. Не я — життя проганяв тебе. І скрізь тобі, лукавому і злому, не буде веселого дому... Іди!

Безбородько в острахом дивиться на Мавру: він відчував її перевагу. Потім підхоплює валізки й, згорбившись, іде вулицею нового села. Між добрими людськими оселями, між молодими садами, ж мальвами, що піднялися вище людського росту, між кавунами, поспиналися на мальовничі тини, він зі своїми навхрест перев'язаними валізками видається тінню з іншого світу. Ось він ходить на майдан і вражено спиняється—перед ним височів онзове погруддя Марка Безсмертного, що піднялося над родиною поточубих соняшників. Безбородько не витримує погляду Маркових очей, потім у безсилій люті впивається пальцями під шию буйного соняшника і знов косує на погруддя Безсмертного.

Безбородько. Значить, таки поставили... Лібералізм!

Падає зоря, співав вода у корінні.

Завіса